

Danyi Gábor

„KÖRBE NYITOTT ABLAKOK”

A magyar szamizdat késői megjelenésének okairól

A határok arra valók, hogy átlépjük őket. Ha elfogadjuk ezt a tételmondatot, máris egy olyan hívószóval leszünk gazdagabbak, amely a legkülönbözőbb, egymáshoz lazán kapcsolódó témaköröket képes közös játékba hozni. Hiszen határátlépésről nemcsak fizikai értelemben beszélhetünk, hanem például politikai vagy műfaji értelemben is, ahogy jelen lapszámunk tanulmányai is teszik – közel sem kimerítve az asszociációs lehetőségek széles tárházát. Kritikarovatunkban ugyancsak olyan munkák szerepelnek, amelyek esetében felfedezhető a határátlépés gesztusa, ráadásul, mint az Közügy rovatunkból is kiderül, maga a Szépirodalmi Figyelő is túl van egy fontos határátlépésen. Persze a határok nemcsak elválasztanak, hanem lehatárolnak, közössé is tesznek egy adott terepnumot, szervesítve mindazt, ami csupán esetlegesen érintkezik – ahogy az reményeink szerint e lapokon is történik.

A nem hivatalos, cenzúrázatlan anyagok előállítására és terjesztésére, amit a szovjet blokk ellenkultúrájának emblematikus jelenségeként *szamizdat*, illetve *tamizdat* néven tartanak számon, története során számos határátlépést/határsértést követett el. A szamizdatok kultúrájának jellegzetesen transzgresszív gyakorlatai,¹ melyek a pártállam monopolizált információs csatornáin kívül pozicionálták magukat, abban a nehezen kontrollálható szürke zónában működtek, ahol a legalitás és az illegalitás, a privát és a nyilvános fogalmi közötti éles különbségtétel jócskán elhomályosult. Bár etimológiája révén² a szamizdat és a tamizdat fogalma a földrajzi, politikai és ideológiai megosztottságot is magában foglalta, olyan transznacionális műveleteket takart, amelyek segítségével az országhatárokról való tekintet nélkül vált lehetővé a cenzúramentes információcsere. Ehhez óhatatlanul hozzátartozott az információhordozók mediális alakváltásainak sorozata, hiszen a szocialista országokból konspiratív módon (kéz- vagy gépiratban, mikrofilmen, kazettán stb.) kijuttatott anyagok nagy része különböző intézményekhez, emigrációs műhelyekhez került, ahonnan gyakran rádióadások és tamizdat-kiadások révén jutott vissza az anyaországba.

A szamizdat és a tamizdat jelensége éppen e sorozatos határátlépések miatt látszik alkalmasnak arra, hogy hozzájáruljon a hidegháború politikai logikájából következő történeti narratíva lebontásához. Bár mennyire is látványos a nagyhatalmak ideológiai megosztottsága, az a Közép- és Kelet-Európa történetét a jaltai egyezménytől a szovjet

1 Vö. KONRÁD György, *Út a föld alól a kiállítóterembe = Szamizdat. Alternatív kultúrák Kelet- és Közép-Európában 1956–1989*, Stencil – Európai Kulturális Alapítvány, Budapest, 2004, 11.

2 A független, cenzúrázatlan „önkiadások” gyakorlatára utaló szamizdat fogalma a hagyomány szerint Nyikolaj Glazkov nyelvi leleménye, aki gépiratos verseskötetét az állami könyvkiadók elnevezését parodizáló „szamszebjaizdat” jeltellett látta el. (Vö. JULIUS TELESIN, *Inside „Samizdat”*, Encounter 1973/2., 25.) Ennek mintájára született meg később az emigráns kiadványokra vonatkozó tamizdat fogalma, amely az anyaország és általában a vasfüggöny határain túli „ottani kiadást” jelöli. A fogalmakhoz lásd PETER STEINER, *Introduction. On Samizdat, Tamizdat, Magnitizdat, and Other Strange Words That Are Difficult to Pronounce*, Poetics Today 2008/4., 613–620.

blokk összeomlásáig elbeszélő narratíva, amely a vasfüggöny átjárhatatlanságán, a szocialista országok elszigeteltségén és zártágán alapul, egyre inkább fenntarthatatlannak bizonyul az újabb megközelítések fényében. A transznacionális gazdasági és kulturális kapcsolatokra irányuló egyre nagyobb figyelem³ egyik fókuszpontját azok a technikák jelentik, amelyek lehetővé tették a vasfüggönyön keresztül történő cenzúramentes információcserét és a nem hivatalos anyagok áramlását.⁴

A szamizdat és tamizdat anyagok körforgása Magyarországon csak az 1970-es évek második felétől indult virágzásnak. Kiterjedtségét – a közeg produktivitását és hatókörét, az anyagok példányszámát és olvasóközönységét – tekintve a magyar szamizdat jócskán elmaradt az egyaránt jelentős szamizdatkultúrával rendelkező Szovjetunió, Csehszlovákia és Lengyelország mögött, de előrébb járt azokhoz az országokhoz képest, amelyek – mint például Románia⁵ és Bulgária⁶ – a független sajtó helyett az ellenállás más formáit részesítették előnyben. A Szovjetunióban és Csehszlovákiában már az 1960-as években széles körben elterjedt technikává vált a nem hivatalos anyagok másolása és terjesztése, míg Lengyelországban később, az 1970-es évek második felében kezdődött a papír forradalma, amely a mély gazdasági-politikai válság talaján mind kiterjedésében, mind technikájában, mind hatásait tekintve egyedülálló utat járt be.

A lengyel szamizdatnak a szovjet és cseh példához viszonyított megkétszerezését – vagyis azt a tényt, hogy a hatvanas években a lengyel szamizdat nem indult virágzásnak – Paweł Sowiński, a lengyel földalatti sajtó másfél évtizedes történetét a résztvevők szempontjából elbeszélő monográfia szerzője alapvetően két okkal magyarázza: egyrészt az enyhébb cenzúrával, másrészt az emigrációs irodalomhoz való könnyebb hozzáféréssel és a Nyugattal való szorosabb kapcsolatokkal.⁷ Sowiński érvei a magyar szamizdat késői megjelenésével kapcsolatban is mérleghetők.⁸ Az alábbiakban olyan keretek között teszek erre

3 Lásd például a Regio 2008/3. számának összeállítását.

4 Vö. *Samizdat, Tamizdat, and Beyond. Transnational Media During and After Socialism*, szerk. Friederike KIND-KOVÁCS – Jessie LABOV, Berghahn, New York – Oxford, 2013.

5 Richard WAGNER, *Miért nem volt Romániában szamizdat?*, Magyar Lettre Internationale 2000. ősz, 72–73.

6 Albena LUTZKANOVA-VASSILEVA, *Spoken Revolutions. Discursive Resistance in Bulgarian Late Communist Culture*, Poetics Today 2009/1., 133–151.

7 Paweł SOWIŃSKI, *Zakazana ksiązka. Uczestnicy drugiego obiegu 1977–1989*, Instytut Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 2011, 78.

8 A magyar szamizdat késői megjelenéséért gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők egyaránt „felelőssé tehetőek”. Tágabb értelemben a szamizdat elterjedésének gátat szabott a kádári konszolidáció stratégiája, amely az életszínvonal látványos emelésével táplálta

kísérletet, amelyek a magyar szamizdat és tamizdat történetét kétarcú folyamatként láttatják. Ugyanis míg a Nyugattal ápolts szoros kapcsolatokban rejlő lehetőségek – a magyar nyilvánosság jellegzetes struktúrája mellett – hosszú ideig késleltették a szamizdat kultúrájának hazai kialakulását (I), addig az 1970-es évek közepétől a szamizdat anyagok áramlását ugyanezen tényezők egyre erőteljesebben motiválták (II).

I. A magyar szamizdat megkétszerezésének okairól

A Szabad Európa Rádió Kutatóintézetének egy 1972-ben keletkezett háttérjelentése meggyőzően mutatja be, miként igyekezett a szocialista országok apparátusa minimálisra csökkenteni azoknak a külső tényezőknek a hatását, amelyek a szocialista tömegmédiát fenyegették: egyaránt nagy figyelmet fordítottak a nyugati sajtótermékek, a külföldi rádióadások és a nyugati turisztikai kapcsolatok ellenőrzésére.⁹

A nyugati sajtótermékek hozzáférhetőségét valamennyi szocialista országban szigorúan korlátozták, valamint nagy hangsúly fektettek

a társadalom apolitikus közömbösségét. (Ugyanakkor a kádári konszolidáció gazdasági alapjainak összeomlása nem eredményezett a lengyelországi válsághoz hasonló krízishelyzetet, amely a növekvő társadalmi elégedetlenséggel párhuzamosan kapcsolatot teremthetett volna a különböző társadalmi csoportok között, és jelentősen szélesíthette volna a szamizdat olvasótáborát.) A Szabad Európa Rádió Kutatóintézetének a magyarországi máskéntgondolkodókról 1978-ban született jelentése a marxizmus reneszánszát hozó Lukács-iskola és a marxizmussal szakító *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdatgyűjtemény szerzői közötti generációs különbségre utal, mondván, hogy az újabb nemzedék azért is üthet meg kritikusabb hangot, mert nem rendelkezik az '56 utáni terror emlékével, valamint nem élvez kiváltságokat, hanem egzisztenciális gondokkal küzd (Peter MORAVETS, *Criticism and Dissent in Hungary, RAD Background Report/185 [Hungary]*, 1978. augusztus 23., 5., HU OSA 300-40-1 Box 253 [Ellenzék, Emberi jogok, Rendszerkritikusok SR 1977–1982]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute [Fonds 300], Hungarian Unit [Subfonds 40], Subject Files [Series 1], Open Society Archives at Central European University, Budapest; vö. még CSIZMADIA ERVIN, *A magyar demokratikus ellenzék [1968–1988]. Monográfia*, T-Twins, Budapest, 1995, 29). Az olvasók idegenkedése a szamizdat jellegzetes fizikai tulajdonságának számító szegényes tipográfiától (PAPP TIBOR, *Műzsával vagy műzsa nélkül? Irodalom számítógépen*, Balassi, Budapest, 1992, 74) vagy a szamizdatkészítésnek az esetleges hatalmi represszióból következő kockázatai ugyancsak magyarázhatják a földalatti könyvkiadás csekély elterjedését Magyarországon (HARASZTI MIKLÓS, *Az egytized százalékos teru*, Magyar Füzetek 2. [Mit ér a kéziratos irodalom ha – magyar?], 1978, 18).

9 *The Monopoly of Information in Eastern Europe*, 1972. december, 13–18., HU OSA 300-40-1 Box 169 [Cenzúra 1951–1984]; *Up-dating of „Monopoly of Information” Study*, 1974. augusztus 1., HU OSA 300-40-1 Box 169 [Cenzúra 1951–1984]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1).

a beérkező kiadványok értékelésére és megszürésére.¹⁰ Magyarországon annak érdekében vezették be a postacenzúrát 1951 júliusában, hogy ellenőrizzék „a Nyugattal levelező magyar állampolgárok belső postaforgalmát”.¹¹ 1967-ben a Szabad Európa Rádió egyik információforrása szerint a hatóságok az alábbi elvek mentén gyakoroltak ellenőrzést:

A külföldről érkező nyomtatványok, újságok, képeslapok közül csak a kézbesítő hivatalokban lévő jegyzékben felsoroltakat – kommunista pártlapok, divatlapok, tudományos folyóiratok stb. – kézbesítik ki. A listán nem szereplőket az előírás szerint meg kell semmisíteni, azaz elégetés végett az ellenőrző tisztviselőnek átadni. Külön jegyzéke van azoknak a hatóságoknak és intézeteknek, személyeknek, akiknek nyugati külföldi nyomtatványok, könyvek, folyóiratok kézbesíthetők. Emigránsok által szerkesztett, illetve írt magyar nyelvű lapok, röpiratok, könyvek és nem kommunista irányzatú idegen nyelvű nyomtatványok és könyvek „a [postai] szállításból kivétel nélkül ki vannak zárva”.¹²

A szocialista országok nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a rádióhullámok terjedésének közegéül szolgáló levegőben is felvegyék a harcot az „imperialista hatalmakkal” (elsősorban a Szabad Európa Rádió, az Amerika Hangja és a BBC adásai fejtettek ki „hatékony propaganda-tevékenységet” a Magyar Népköztársaság ellen). Az 1970-es évek elején Bulgária és Csehszlovákia az összes külföldi adó hullámaikat zavarta, míg Lengyelország csak a Szabad Európa Rádió adását. Magyarországon és Románia ez idő tájt a rádióadások zavarásának rendkívül költséges művelete helyett már más stratégiát alkalmazott: igyekezett propagandisztikus eszközökkel hitelteleníteni a nyugati rádióadókat abból a célból, hogy a helyi lakosságot „immúnissá tegye a fertőző nyugati propagandával szemben”.¹³

10 Ehhez lásd CSEH Gergő Bendegúz, *Külpolitikai propaganda, belső tájékoztatás a Kádár-rendszer első éveiben*, Társadalmi Szemle 1997/6., 90–91 (kötetben: *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztató és cenzúra 1956–1963*, szerk. CSEH Gergő Bendegúz – KALMÁR Melinda – PÓR Edit, Osiris, Budapest, 1999, 367).

11 *Belföldi postacenzúra Magyarországon*, Hungária 1951. augusztus 31.

12 *Censorship in Hungary* (RFE/RL Information Items No. 1670/67), 1967. szeptember 5., 2.; HÜ OSA 300-40-2 Box 7 [Culture: Censorship 1967-1989]; Records of RFE/RL Research Institut (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files in English (Series 2).

13 Vö. BORBÁNDI Gyula, *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története*, Európa, Budapest, 1996, 150–155, 329–330.

Az államhatalom számára komoly kihívást jelentett a Kelet és a Nyugat közötti, elsősorban turizmus formájában történő érintkezés. A „szocialista testvérországokba” irányuló turizmus a – kiváltságnak számító – nyugati utazásokat helyettesítette, s ennek megfelelően a nyugatra történő határátlépések száma eltörpült a keleti országok közötti turisztikai kapcsolatokhoz képest.¹⁴ A hatvanas évek második felére a Magyar Népköztársaság kilépett az ’56-os forradalom utáni nemzetközi elszigeteltségből, jelentősen bővültek a kapitalista országokkal való kapcsolatai, ez pedig arra ösztönözte az államhatalmat, hogy minden lehetséges fronton intézkedéseket foganatosítson az „imperialisták fellázító politikája ellen”.¹⁵

Csehszlovákiához és a tőlünk keletebbre eső szocialista országokhoz képest Magyarország mindezek ellenére jóval akadálymentesebb kapcsolatot tarthatott fenn a nyugati világgal. Az ország helyzete éleesebb megvilágításba kerül, ha azt a Szovjetunió elszigeteltségéhez és nyugati kapcsolatainak áttételességéhez viszonyítjuk. Jerzy Giedroyc, a párizsi lengyel *Kultura* folyóirat életrehívója és az *Instytut Literacki* vezetője egy interjúban arról számolt be, hogy a moszkvai és leningrádi orosz értelmiségiek egy része abból a célból tanult lengyelül, hogy a Szabad Európa Rádió lengyel adásait hallgassa:

Az orosz nyelvű állomásokat zavarták, azonban a lengyel Szabad Európát elég jól lehetett fogni. Amikor a Szabad Európa részleteket sugárzott az Archipelag Gulagból[,] Oroszországban megállt az élet. Megszűnt a munka, magnóra rögzítették, fordították stb. Egész komoly feketepiac alakult ki.¹⁶

Másrészt a Szovjetunióban a történelmi folytonosságát megőrző cenzúra-rendszer működését intézményes formában garantálták, és – a kelet-közép-európai országokkal szemben – a politikai tabuk rendszere

14 1972-ben például 1 366 000 külföldre utazó magyar állampolgárból csak 200 000 fő, azaz kevesebb mint 15% vette célba a Nyugatot (*Up-dating of „Monopoly of Information” Study*, 2.). Az egyéni utazással kapcsolatos szabadságfokának értelmezéséhez lásd KORNAI János, *Az egyéni szabadság és a szocialista gazdaság reformja* = *Üő., Központosítás és piaci reform*, Kalligram, Pozsony, 2013, 423–446.

15 *Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata az imperialisták fellázító politikája elleni harc néhány kérdéséről* (1966. április 26.), MOL M-KS 288. f. 5/393. ó. e. [géppel írt tisztázat]. Kötetben: *Zárt, bizalmas, számozott II. Irodalom-, sajtó-, és tájékoztatáspolitikák, 1962–1979*, szerk. CSEH Gergő Bendegúz – KRAHULCSÁN Zsolt – MÜLLER Rolf – PÓR Edit, Osiris, Budapest, 2004, 534–546.

16 Jerzy GIEDROYC, *A sző – az egyetlen kiút*, *Kultúra és Közösség* 1991/3., 65.

még a részleges reformok időszakában is „szilárd és szinte érintetlen maradt”.¹⁷ Míg a Szovjetunióban a szigorú cenzúra, az információhoz való hozzáférés bonyolult áttételei és az ezzel járó elszigeteltség erőteljesen motiválták a kommunikáció és a véleménycsere alternatív csatornáinak kiépítését, addig a Magyar Népköztársaságban az enyhébb cenzúra és a Nyugattal való közvetlenebb kapcsolat a szamizdat gyakorlatát nem tette tömeges méretekben szükségessé.

1. Az információs csatornák és a nyugati kiadványokhoz való hozzáférés

A szocialista országok elzártságának enyhítése terén a külföldi rádiók – mindenekelőtt a Szabad Európa és a Szabadság Rádió – szerepét nehezen lehetne túlbecsülni. Eugeniusz Smolar, aki 1975-től a BBC lengyel részlegének munkatársaként dolgozott, e tevékenységet három szempontból tartotta jelentősnek. A rádiók egyrészt tudósították a célországot az annak saját társadalmán belüli fejleményekről, másrészt beszámoltak azokról a fontos eseményekről, amelyek a szovjet blokk többi országában történtek, harmadrészt a nyugati világ híreiről is tájékoztattak.¹⁸ Emellett a magyar értelmiség más hazai hírforrásokra is támaszkodhatott a szocialista tömegtájékoztatás csatornáin túl. A Magyar Távirati Iroda hetente két-három alkalommal bizalmas, de szélesebb körben terjeszthető anyagként közölte a külföldi sajtóhírek kivonatait,¹⁹ amelyek két-három ezer példányra kerültek, és eljutott, így az azokhoz hozzáférők köre jelentősen kibővült.²⁰

A Nyugattal való szellemi kapcsolattartásban nagy szerepet játszott a CIA könyvterjesztési programja, melyet John Matthews „a Nyugat titkos szellemi Marsall-tervének” nevezett.²¹ A Free Europe Committee (FEC) és a Radio Liberty Committee (RLC) által irányított titkos

17 CSIZMADIA, *I. m.*, 96. Vö. KÖNCZÖL Csaba, *A cenzúra anyukora 1917–1985*, Kritika 1989/12., 38–41.

18 Idézi Friederike KIND-KOVÁCS, *Radio Free Europe and Radio Liberty as the „Echo Chamber” of Tamizdat = Samizdat, Tamizdat, and Beyond*, 79.

19 Vö. CSEH, *Külpolitikai propaganda...*, 91–92.

20 Schöpflin György szerint akár százezer olvasó is hozzáférhetett ehhez az anyaghoz: GEORGE SCHÖPFLIN, *Opposition and Para-Opposition: Critical Currents in Hungary, 1968–78 = Opposition in Eastern Europe*, szerk. Rudolf L. TÓKÉS, Johns Hopkins University Press, Baltimore–London, 1979, 148.

21 JOHN P. C. MATTHEWS, *A Nyugat titkos szellemi Marshall-terve*, ford. BOD Katalin, Magyar Szemle 2007. december, 38–56; Uő., *A Nyugat titkos szellemi Marshall-terve II.*, ford. BOD Katalin, Magyar Szemle 2008. február, 41–52.

program során a Varsói Szerződés hat országába – Lengyelországba, Csehszlovákiába, Romániába, Bulgáriába, a Szovjetunióba és Magyarországra – a becslések szerint mintegy tízmillió kiadványt juttattak el 1956 és 1991 között.²² A könyvek, folyóiratok és más kiadványok címtettjei vezető értelmiségiek, könyvtárak, kutatóintézetek, kulturális szervezetek, egyetemek és iskolák voltak. A magyar értelmiség számára a könyvterjesztési program a szabad világgal való kapcsolattartás egyik legfőbb formájává vált.²³ 1967-ben a FEC alá tartozó Press and Special Projects Division (PSPD) 73 412, 1969-ben 56 405 könyvet juttatott el Magyarországra.²⁴

A könyvterjesztésnek több eredményesen működő csatornája is volt. Kézenfekvő volt a postai úton történő kézbesítés, kihasználva azt, hogy – a SZER egyik hírforrása szerint – Magyarországon „1957 [után] a nyugati országokkal való levélposta forgalom olyan méreteket öltött, hogy [az] alapos és általános ellenőrzés lehetősége teljesen kizárt” volt.²⁵ A postai úton történő terjesztés egyik legsikeresebb módjának az ajándékkönyvprogram bizonyult, amelynek keretében a címzettek egy előzetes lista alapján tudtak maguknak kiadványokat „rendelni”. Bár a küldemények közül korántsem mindegyik ért célba, a beruházás hatékonyságát jelzi, hogy 1960-ban tizenhét könyvismertetés jelent meg a szerencsésen kézbesített kiadványokról olyan hivatalos folyóiratokban, mint a Kortárs, a Helikon, a Nagyvilág, a Valóság vagy a Vigilia.²⁶ A PSPD bevett gyakorlata volt az emigrációs folyóiratok – például az Új Látóhatár, a Mérleg, a Magyar Híradó, a Magyar Műhely, az Irodalmi Újság stb. – számainak néhány száz példányban történő felvásárlása, melyeknek egy részét postai úton, másik részét személyközi kapcsolatok segítségével kézbesítették a magyar olvasókhöz.²⁷

Az európai nagyvárosok könyvterjesztési pontjain keresztül több mint 21 000 könyv- és folyóiratpéldány jutott el a magyar olvasókhöz; a könyvterjesztés misszióját emigráns magyar értelmiségiek vállalták magukra.²⁸ Az avantgárd íróként induló, 1973-ban Párizsba emigrált Ajtony Árpád visszaemlékezése szerint:

22 MARK KRAMER, *Book Distribution Program as Political Warfare = Alfred A. REISCH, Hot Books in the Cold War. The CIA-Funded Secret Western Book Distribution Program Behind the Iron Curtain*, Central European University, Budapest – New York, 2013, x–xi.

23 REISCH, *I. m.*, 76.

24 Uő., 81–82.

25 *Censorship in Hungary*, 1.

26 REISCH, *I. m.*, 75–76.

27 Uő., 90–94.

28 Bécsben Klamár Gyula, a Magyar Híradó főszerkesztője, Rómában és a Vatikánban

[...] minden európai nagyvárosban volt egy hely, ahol a magyar turisták ingyen könyveket kaphattak. Felhívtak egy telefonszámot, elmentek egy lakásra, s kiválaszthattak a könyvespolcra három magyar nyelvű és három idegen nyelvű, gyakran igen kitűnő könyvet. Természetesen nem kellett elismervényt adniuk. A telefonszám szájról szájra terjedt, főleg értelmiségiek, tudósok, művészek között.²⁹

A Nyugatra látogató magyar értelmiségi könyvéhségét tükrözik Spiró György szavai:

Ami pénzünk csak volt, abból könyvet vettünk: Párizsban Ahmatovát és Salamovot, Londonban Cvetajevát, Mandelstamot, Vojnovicsot, Csukovszkáját, Abram Tercet, Miłoszt, Hlaskót és ilyeneket. Későn világosítottak fel, hogy a Szent Pál-székesegyház melletti kicsi boltban kelet-európai útlevelekre ingyen adnak könyveket. Odaloholtunk és kétségbeestünk, látván, mennyi mindent vettünk meg drága pénzért, és mennyi mindent nem tudunk hazavinni.³⁰

A hazavitel abból a szempontból sem volt zökkenőmentes, hogy a hatóságok kriminalizálták a külföldi könyvek behozatalát. A hazatérő olvasók így a vámvizsgálat és az elkobzás veszélyével néztek szembe, különösen a már ismert ellenzéki értelmiségiek, akikre nagyobb figyelmet fordítottak.³¹

Az emigráns folyóiratok némelyike konfliktusmentes, békülékeny hangnemre törekedett az anyaország viszonyában. A párizsi Magyar Műhely – George C. Minden, a CIA könyvterjesztési programjának egyik kulcsfigurája által írt jelentés szerint – aggályosan került minden, a magyar rezsimre vonatkozó politikai megjegyzést és kritikát. Ennek is köszönhető, hogy 1969 májusától a Kultúra Könyvterjesztő

Triznya Zsuzsanna és Szabó Ferenc atya, Párizsban Márton László író, diplomata, majd Sipos Gyula kritikus, Münchenben Molnár József nyomdász és könyvkiadó, Londonban Czigány Lóránt irodalomtörténész, majd Sárközi Mátyás író, kritikus, New Yorkban a Butler Library könyvtárosaként dolgozó magyar származású Löwy György és Papp Alajos (REISCH, I. m., 270.).

29 Ajtony Árpád e-mailje [mentve: 2005.03.29], Bényi Csilla kutatási anyaga, Szétfolyóirat – levelezés, Artpool.

30 SPIRÓ György, *Hetvenkilenc augusztusa* = Uő., *Kémjelentés*, Magvető, Budapest, 2011, 39.

31 SZÖNYEI Tamás, *Titkos írás. Allambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, II., Noran, Budapest, 2012, 854–855.

Vállalaton keresztül hivatalosan is előfizethettek a folyóiratra a magyar olvasók.³² Az emigráns lap és az anyaországi hivatalos könyvterjesztő szerv viszonya azonban nem volt felhőtlen: amellet, hogy a Kultúra „mindenféle ürügyet felhasznált, hogy az előfizetésre jelentkezőket eltérítse szándékuktól”, és olyan gazdasági feltételeket szabott, amelyek következtében a folyóirat terjesztése a Magyar Műhely számára százszázalékos ráfizetéssel valósult meg, sok példánynak – főleg vidéken – nyoma veszett a terjesztés során.³³

A Nyugathoz fűződő kapcsolatokat vizsgálva nem szabad lebecsülni a megengedőbb közléspolitikát folytató hazai kulturális intézményeket sem. A SZER-nél a magyarországi irodalom aktuális helyzetéről 1966 szeptemberében készült háttérjelentés szerint „a nyugati irodalom hatása tovább erősödött a már évekkel ezelőtt kialakult lehetőségek alapján, különböző médiumok segítségével”. Ennek alátámasztásául a Nagyvilág című folyóirat szolgált, amely – miután „tisztázta a »nyugati polgári irodalom« és a »szocialista kultúra« viszonyát” – „kimunkálta azokat az érveket, amelyek alapján lehetséges [a] Nyugat irodalmi termésének – természetesen [...] megfelelő válogatás alapján történő – [bemutatása]”. A Nagyvilág közlési stratégiája, valamint a könyvkiadásban tapasztalható kedvező jelek alapján a jelentés megállapította, hogy „körbe nyitott ablakokon» keresztül [...] áramlik be Magyarországra [a] külföld szellemi termése”.³⁴ Egy későbbi, angol nyelvű háttér tanulmány a „Nyugatra nyíló ablakok” stratégiáját a liberális kádári kultúrpolitika szerves elemeként látta, amely egyben fokmérője a kulturális életben történt változásoknak.³⁵

2. A „nemlétező” cenzúra és a publikációs lehetőségek

A Kenedi János szerkesztésében 1977-ben „megjelent” *Profil* című gépiratos antológiában, melynek célja – az azt megelőző évtized hivatalos publikálásra szánt, de kéziratban maradt írásaiból merítve – az

32 REISCH, I. m., 93.

33 PAPP, I. m., 84–85.

34 *Irodalmi helyzetkép 1966. január–július*, 1966. szeptember (No. 309), 10–11., HU OSA 300-40-1 Box 566 [Irodalom 1965–1966]; Records of the Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1).

35 *Hungary's Windows to the West*, 1970. október 28., HU OSA 300-8-3-13584; Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Publications Department (Subfonds 8), Background Reports (Series 3).

értelmiség lehetőségeinek és a nyilvánosság terének szélesítése volt,³⁶ az olvasó szkeptikus hangvételű megállapítással találkozhatott a magyar második nyilvánosság kialakulásának lehetőségeit illetően:

Nincs személyre kiszabott szilencium, aminő 1956 után volt; nincs „fekete lista”, mint Lengyelországban vagy Csehszlovákiában; nincs olyan mindenfajta érintkezést kizáró távolság a hivatalos szervek és a másként gondolkodó értelmiségiek között, mint a Szovjetunióban. Tehát az úgynevezett „második nyilvánosság” létrejöttének nálunk nincsenek meg a külső kényszerítő feltételei.³⁷

A fenti megállapítás, amely a szamizdatok magyarországi elterjedésének gátjaként a cenzúra technikáinak sajátosságait, valamint az értelmiség és a hatalom viszonyát említi, értelmezésre szorul.

A szocialista országokbeli értelmiségi pozíciók kérdését vizsgálva szembevetünk a magyar értelmiség hatalomhoz való sajátos viszonya. Szemben a lengyel, a csehszlovák és a szovjet ellenzékkel, amely kívülről próbált meg nyomást gyakorolni a rendszerre, a magyar ellenzék pozícióját Schöpflin György a „para-opposition” fogalmával írja le, amely nem kérdőjelezte meg nyíltan a rendszer ideológiai bázisát, hanem elfogadta egy félautonóm politikai szerep – a rendszer által engedélyezett – mozgásterét.³⁸ Schöpflin úgy látja, hogy ezek között a kerektek között a magyar értelmiség összehasonlíthatatlanul szabadabban fejezhette ki magát, mint az említett országok ellenzéke.³⁹

A magyar cenzúra sajátosságait Kenedi János abban látta, hogy bár intézményes formájában „nem létezik”, megragadható a publikáció formális keretei között működő *informális mechanizmusok rendszere*-ként. A burkolt és éles határokkal nem rendelkező cenzúra lényegét alkotó informális mechanizmusok, amelyek segítségével a publikációs kérdések szerkesztőségi szobákban, konzultációs listák alapján történő

36 KENEDI JÁNOS, *A magyar demokratikus ellenzék válsága*, ABC Független Kiadó, 1984, 31.

37 *Profil – és ami „nem illik bele”*. A hazai kéziratok irodalom két legújabb gyűjteményes kötete, szerk. SZABADOS József, Weekend Magazine 1978. április 8., 6., HU OSA 300-40-1 Box 253 [Ellenzék: Szamizdat 1978–1983], Records of RFE/RL Research Institut (fonds 300), Hungarian Unit (subfonds 40), Subject files (series 1). [Az idézett szövegrész nem szerepel az OSZK állományában lévő kötetben: *Profil. Válogatás 34 szerző nyilvánosságra szánt, de meg nem jelent írásából*, szerk. KENEDI János, Budapest, 1977. szeptember.]

38 SCHÖPFLIN, *Opposition and Para-Opposition*, 142.

39 *Censorship and Political Communication in Eastern Europe. A Collection of Documents*, szerk. George SCHÖPFLIN, St. Martin's Press, New York, 1983, 142.

hosszadalmas egyeztetések során dőltek el,⁴⁰ egyrészt fenntartották a szabad publikálás látszatát, másrészt megakadályozták bizonyos témák nyilvánosságra kerülését.⁴¹ A kifinomultan működő rendszer logikája szerint „a megjelent jó művek igazol[t]ák az egész szisztémát, az elutasított jó műveknek viszont [nem volt] precedens értékük, s így nem nyújthat[t]ak következtetési lehetőséget a szisztéma ellen”. A következtetlenséget szerves elemévé integráló rendszerben még a rendszeresen visszautasított szerzők is újra meg újra nekilendültek a publikálás rögzös útjának, ami gátat vetett a hivatalos nyilvánosságon kívül eső kéziratok irodalom terjedésének.

A hivatalos nyilvánosság információs szintjeinek rétegzettsége ugyancsak a kéziratok irodalom kialakulásának esélyeit csökkentette. A problematikus, ezért a szocialista tömegmédián keresztül hozzáférhetetlen művek megjelentetésére a hatvanas évek végétől több, korlátozott hozzáférést biztosító, állami kézben lévő információs csatorna is rendelkezésre állt.⁴² A Kossuth Kiadó „zárt kiadású” könyvsorozata, amelyben elsősorban nyugati és emigráns szerzők (Brzeziński, Szolzenyicin, Cohn-Bendit, Teller Ede stb.) művei jelentek meg, a pártelit tájékozódását szolgálta. A hatvanas évek második felére a kiválasztottak köre kibővült, és a növekvő példányszámok „a zárt könyvterjesztés iránt megmutatkozott érdeklődést” tükrözték. A jóval lazább terjesztésű, korlátozott kollegiális kört megcélzó, „belső használatra szánt” kiadványok közé elsősorban a hazai társadalomtudományi műhelyek elemzései és tanulmányai tartoztak, amelyek jelentős feszültségelevető szerepet tölthettek be.⁴³ Végül a „kézirat gyanánt” megjelenő művek abból a szempontból már hivatalos publikációnak számítottak, hogy a szerző honoráriumot és tiszteletpéldányokat is kapott. Emellett a kiadással járó hivatalos státusz a mű ellenzéki mítoszát is lerombolta.⁴⁴ 1971-ben, évekig tartó huzavona után ebben a formában jelent meg a *Szembeállítás* című regény is, amelynek szerzője, Lengyel József azt a

40 Vö. *Egy főkolompos délelőtti. Haraszti Miklós bemutatja Kenedi Jánost*, AB Kiadó, [Budapest], [1982], 5.

41 *Profil – és ami „nem illik bele”*, 5. A *Profil* demonstratív módon vitte színre a tabuk rendszerének állandó és kiismerhetetlenül változó elemeit. Tabunak számítottak bizonyos témák (a Szovjetunió sérthetlensége, a homoszexualitás, a prostitúció), bizonyos egyének (például a hivatalos álláspontot képviselők), és bizonyos megközelítések vagy – társadalomtudományi elemzések következtetési esetében – túlzott általánosítások (MORAVETS, I. m., 4.).

42 Szekhez lásd *Zárt, bizalmas, számozott*, I., 369–370; CSEH Gergő Bendegúz, *Tájékoztató és külpolitikai propaganda 1963 után = Zárt, bizalmas, számozott*, II., 483–484.

43 *Profil – és ami „nem illik bele”*, 6.

44 *Zárt, bizalmas, számozott*, I., 369–370.

szándékot tulajdonította a kiadás illetékeseinek, hogy e rugalmas intézkedéssel – kifogva a szelet a kézirat terjesztés vitorlájából – a többi ország szamizdat-sikereit kívánják ellensúlyozni.⁴⁵

A kéziratban maradó és a megjelent művek aránya műfajonként jelentős eltéréseket mutatott. A rendkívül vegyes tartalmi összeállítást kínáló *Profil* erről így nyilatkozott: „szépirodalomban, esztétikában biztos, hogy nem az értékesebb hányad maradt kiadatlan, de az is biztos: filozófiában, szociológiában fordított az arány”.⁴⁶ Nem meglepő tehát, hogy a magyar szamizdat történetének kezdetei részben a társadalomkutatások műhelyeiből kikerülő szamizdatirodalomhoz köthetők, amelynek exkluzív, reprezentatív és szakmai jellegű kiadványai szellemtörténeti értelemben a marxizmus válságát és az ideológia univerzumának felbomlását tükrözték.⁴⁷

Az, hogy a szamizdatirodalom a hatvanas években nem kapott lábra Magyarországon, a rendszer konszolidációjával és ezzel párhuzamosan a kulturális fórumok pluralizálódásával, a cenzúra és a közléspolitikai megengedőbbé válásával is szorosan összefüggött.⁴⁸ A hatvanas évek második felére az irodalom autonómiája valamelyest érvényesülni kezdett.⁴⁹ Az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének *Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban* című, 1966-ban publikált tanulmánya⁵⁰ az „ideológiai tolerancia apróbb jeleit mutat[t]a”,

45 Lengyel József *noteszeiből 1955–1975*, szerk. MAJOR Ottó, Magvető, Budapest, 1989, 406.

46 *Profil. Válogatás 34 szerző nyilvánosságára szánt, de meg nem jelent írásából*, VI. Ezt a megállapítást tükrözte a *Profil*-ban szereplő anyagok aránya is, hiszen míg a szépirodalom, valamint a publicisztika és az esszé egyaránt 76 kéziratlapot tett ki, addig a filozófiai és esztétikai anyagok ennek több mint két és félszeresére rúgtak, és a legtekintélyesebb szeletet képviselő szociológiai tanulmányok 455 kéziratlapon szerepeltek (*Profil – és ami „nem illik bele”*, 11).

47 Interjú Demszky Gáborral a szabad sajtó büneiről [kéz- és gépirat], HU OSA 302-1-5 Box 7 [Hírmondó ?]; Personal Papers of Gábor Demszky (Fonds 302), Samizdat Publications (Subfonds 1), Manuscripts (Series 5).

48 Vö. AGÁRDI Péter, *Közeltetések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez* = *Uő., Művelődéstörténeti szöveggyűjtemény. Válogatás a magyar művelődés 1945 és 1990 közötti történetének dokumentumaiból*, II., PTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézete, Pécs, 2000, 716–719; STANDEISKY Éva, *Bomlás. A hatalom és a kulturális elit = A „hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*, szerk. RAINER M. János, 1956-os Intézet, Budapest, 2004, 272–317. Képzőművészeti szempontból ezt a folyamatot lásd KOVALOVSKY MÁRTA, *„Jég és aszály közt játszani évszak”. A hatvanas évek = A második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet*, szerk. HANS KNOLL, Enciklopédia, Budapest, 2002, 173–176, 189–190.

49 SCHULZ Katalin, *Irányítókrol és irányítottakról. Irodalom és hatalom a hatvanas években = Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, II., szerk. JANKOVICS József – NYERGES Judit, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest, 2004, 1128–1134.

50 *Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban* [Az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének tanulmánya], *Társadalmi Szemle 1966/7–8.*, 29–58.

hiszen „a marxi szemlélettel ellentétes nézetekkel szemben sokkal megértőbb, szinte engedékeny [...] álláspontot foglal[t] el”. A SZER háttérintézetének jelentése ezt biztató jelnek vélte arra nézvést, hogy „a Kádár-rezsim liberalizálódó irodalompolitikájában nem merevednek meg a határok”.⁵¹ Az MSZMP munkaközösségének tanulmánya a társadalmi-gazdasági változások mögött jócskán elmaradt általános ideológiai helyzettel magyarázta, hogy miért nem kizárólag a legkövetlenebb „útitársak” műveinek nyitottak utat, hanem a nem szocialista, nem marxista-leninista alkotások számára is.⁵² Ennek megfelelően az Aczél György nevéhez kapcsolódó differenciáló kultúrpolitika jegyében, amely a tilt-túr-támogat hármas elvrendszerére épült, az 1960-as évek irodalmi nyilvánossága többszólamú, habár a hivatalos értékskála szerint erőteljesen rétegzett térként határozható meg. A tiltás kategóriájába elsősorban az avantgárd szerzők és az irodalmilag másként gondolkodó csoportok tartoztak,⁵³ így a szamizdatirodalom másik kiindulópontjának a neoavantgárd kezdeményezések tekinthetők.⁵⁴

A „fekete listás” szerzők a kevés olvasóra számító szamizdatpublikációk mellett közlési felületként használhatták a nyugati emigrációs kiadványokat, a határon túli magyar műhelyek fórumait, de alkalmanként és esetlegesen hazai antológiákban, folyóiratokban is megjelenhettek. Az egyik első szamizdatként értékelt, underground talajon létrejött folyóirat-kezdeményezés, az 1972-ben útjára indult Szétfolyóirat⁵⁵ szerzői köre erre igen jó példával szolgál. A Szétfolyóiratban megjelent anyagok közül volt, amelyik a jugoszláviai kulturális szintéren, underground kiadványokban tűnt fel,⁵⁶ míg más szövegek hivatalos

51 *Irodalmi helyzetkép*, 3–4.

52 *Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban*, 31.

53 TÁBOR Ádám, *Hatvanas évek: a folytatás és a Kezdet. Egy irodalmi szabadságbarc kezdetének krónikája* = *Uő., A váratlan kultúra. Esszék a magyar neoavantgárd irodalomról és művészetéről*, Balassi, Budapest, 1997, 17–18.

54 HARASZTI, *Az egytized százalékos terv*, 18–19.

55 Erről bővebben lásd BÉNYI Csilla, *Egy underground lap a 70-es évekből: a Szétfolyóirat = Reflexió(k) vagy „mélyfúrások”? A kultúrakutatás változatai a „kulturális fordulat” után*, szerk. HAVASRÉTI József – SZIJÁRTÓ Zsolt, Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 2008, 187–201; DANYI Gábor, *Az ajándékozás művésze*. A Szétfolyóirat terjesztési modellje a szamizdat jelenségének szemszögéből, *Irodalomtörténet 2014/1.*, 48–67.

56 Szentjóbó Tamás eredetileg a Szétfolyóiratban közölt *Anonym kiadványa* például „a fiatal jugoszláviai magyar értelmiség erőit mozgósító” Mixed Up Underground vállalkozás begyűjtött anyagai közé került, amelynek szerkesztői, Szombathy Bálint és Csernik Attila beválogatták a jugoszláviai Kontaktor című underground művészeti folyóirat általuk szerkesztett, a megjelenés évére utaló 973-as jelzésű számába (SZOMBATHY Bálint, *Alternatív időszaki művészeti kiadványok Jugoszláviában a hetvenes években* = *Uő., Új idők, új művészet. Modernista törekvések Jugoszláviában századunk második felében*, Forum, Újvidék, 1991, 124–125).

antológiákban láttak napvilágot (a publikációs lehetőségek célzatos javítása ugyanis a hatalmi szándék szerint a különutas szerzőknek a hivatalos, ezért könnyebben ellenőrizhető nyilvánosság körébe történő integrációját segítette elő).⁵⁷ A Szétfolyóirat szerzői közül Erdély Miklós és Szentjóby Tamás elsősorban a párizsi Magyar Műhelyben és két vajdasági folyóiratban, az Új Symposionban⁵⁸ és a Hídban közölte írásait. Haraszi Miklós, aki a Szétfolyóiratban még versekkel jelentkezett, a Magvető Kiadó megrendelésére írott *Darabér* című könyvét végül tamizdat formájában kényszerült megjelentetni,⁵⁹ de más írásait is előszeretettel közölte Nyugaton. „A mi független irodalmunk, amikor 1972-ben elindult, még írógépen másolt »szamizdat« és Nyugatra küldött, majd onnan visszacsempészett tamizdat volt” – írta jóval később Haraszi, utalva a két publikációs stratégia párhuzamos kezdeteire.⁶⁰

II. A szamizdat és tamizdat körforgása

A magyarországi szamizdatirodalom 1976-tól bekövetkező fellendüléséhez több tényező is hozzájárult. A sokakban hatalmas kiábrándulást keltő hatvannyolcas csehszlovákiai inváziótól kezdve a magyar értelmiség marginalizálódása figyelhető meg. A relatív liberalizmus időszakának véget vető 1972–73-as visszarendeződés, amelynek során a hatalmi szervek több területen is felléptek az „elhajlókkal” szemben,⁶¹ számos értelmiségit rekesztett ki a hazai nyilvánosságból és kényszerített külföldre. 1975-ben a Szovjetunió és a Varsói Szerződés tagállamai is elfogadták az emberi jogi passzusokat is magában foglaló Helsinki Záróokmányt,⁶² amelynek szellemisége a legalizmus straté-

57 Hajas Tibornak a Szétfolyóirat Ajtony Árpád által szerkesztett számában közölt versei közül az *Alibi-feladványok* és a *Használd a bangomat* című versei a *Ne mondj el semmiről* (Szépirodalmi, Budapest, 1974), míg a *Mit kell tudni a kutyaidomításról?* az *Add tovább!* (szerk. CSAPLÁR Vilmos – KULIN Ferenc – RÓZSA Endre, Budapest, 1976) című antológiában jelentek meg hivatalosan.

58 Vö. BÁNYAI János, *Diszkontinuitás és versbeszéd. Az Új Symposion bomlályos útja az avantgárdtól a neoavantgárd és posztmodern felé = Né/ma? Tanulmányok a magyar neoavantgárd köréből*, szerk. DERÉKY Pál – MÜLLNER András, Ráció, Budapest, 2004, 56.

59 Miklós HARASZI, *Stücklohn*, ford. SALLAY György, Rothbuch, Berlin, 1975.

60 HARASZI Miklós, *A civil kurázsitól a civil társadalomig = Szamizdat*, 75.

61 Ennek leglátványosabb jelei az 1973-as „filozófus-per”, valamint *Darabér* című könyvéért Haraszi Miklós, majd a Konrád–Szelényi szerzőpáros perbe fogása voltak.

62 Magyarország azonban azzal, hogy a szovjet blokk többi országához hasonlóan nem írta alá a Fakultatív Jegyzőkönyvet, nem tette lehetővé az emberi jogok nemzetközi ellenőrzését.

giája szempontjából volt döntő jelentőségű a magyar demokratikus ellenzék számára. 1976-ban Lengyelországban megalakult a Társadalmi Önvédelmi Bizottság (KOR), amely nagy lendületet adott a magyarok számára modellértékűvé váló lengyel ellenzéki mozgalomnak.⁶³ A lengyel ellenzék programja, amely a „radikális reformizmus” és az „új evolucionizmus” nevében a hivatalossal párhuzamos struktúrák kiépítését szorgalmazta, az önszerveződés szempontjából vált követendő példává. A lengyel máskéntgondolkodókkal 1977-től ápolt intenzív kapcsolatok az ellenzéki lét stratégiáinak, köztük a nyomtatás technikájának elsajátítását, valamint a cenzúrázatlan anyagok cseréjét is elősegítették. Az ellenzéki mozgalom fejlődésével párhuzamosan a gépiratos szamizdatirodalom egyre több példányban történő körforgását 1981-ben az intézményesedés követte. 1981 februárjában ifj. Rajk László Galamb utcai lakásán megnyílt a szamizdat-butik, decemberben megjelent az első nagy példányszámban sokszorosított folyóirat, a Beszélő első száma, és megkezdte működését a Demszky Gábor és Nagy Jenő alapította AB Független Kiadó.

A lengyel modell elsajátításán kívül a magyar szamizdatirodalom fellendülésében szerepet játszott az alternatív publikációs fórumok kínálta anyagokban rejlő potenciál is. A Rajk László lakásán kapható anyagok nemcsak a rejtett cenzúra szerkezetébe tartottak tükröt, de színre vitték az alternatív publikációs felületek sokféleségét is. Nem csupán friss/publikálatlan művek szamizdat kiadásait foglalták ugyanis magukban, hanem a cenzúra áldozatául esett írásokat is, amelyek egyaránt származhattak a hazai könyvkiadás, a határon túli és az emigrációs magyar műhelyek anyagából. A szamizdat-butikban többek között meg lehetett vásárolni Petri György *Magyarázatok M. számára* című, a Szépirodalmi Kiadónál megjelent, de hozzáférhetetlenné vált verseskötetének fénymásolt példányait,⁶⁴ Illyés Gyula *Szellem és erőszak* című, a Gyorsuló Idő sorozatban kiadott, de könyvadásforgalomba végül nem került írását,⁶⁵ Kerényi Grácia *Dalok könyve* című magánkiadású kötetét,⁶⁶ Danilo Kiš *Borisz Davidovics síremléke* című művét, amely az újjvidéki Fórum Könyvkiadónál jelent meg,⁶⁷ valamint a párizsi Magyar Műhely és a Magyar Füzetek kiadványait is.

63 Ezekhez lásd CSIZMADIA, *I. m.*, 38–98.

64 Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára [a továbbiakban: ÁBTTL] 2.7.1 NOIJ-BRFK-120/1982. szeptember 28. [A jelentésben áthúzva.]

65 ÁBTTL 2.7.1 NOIJ-BRFK-136/1982. október 25.

66 ÁBTTL 2.7.1 NOIJ-BRFK-120-194/4/1982. szeptember 30.

67 ÁBTTL 2.7.1 NOIJ-BRFK-89/1982. július 9.

Az 1970-es évek második felétől kezdve fokozatosan egyre sűrűbb szövésűvé vált az a háló, amely a magyar máskéntgondolkodókat egyrészt a szocialista országok értelmiségijeivel, másrészt a nyugati intézményekkel és emigrációs műhelyekkel kapcsolta össze. Ezt az összetett viszonyt világítja meg a *0,1%* című antológia, amelynek anyagát – bár a KOR megbízásából a lengyel szamizdat számára készült – Nyugaton is közölték.⁶⁸ 1980–81-ben a magyarországi szamizdatirodalom 60–70%-át a lengyelországi eseményekről tudósító, konspirációs úton érkező irodalom tette ki, s a következő néhány évet is a fordításirodalom dominanciája jellemezte.⁶⁹ Az emigrációs műhelyek (többek között az Irodalmi Újság, a Magyar Füzetek) és a hazai szamizdatkiadók (AB Független Kiadó, Magyar Október Kiadó) között rendszeressé vált az anyagok átvételével és újraközlésével nyomatékosított információcsere. A magyar szamizdat az újraközlések gyakorlatával nem csupán a korábban kiadott, de hozzáférhetetlenné vált műveket tette elérhetővé, hanem szervesen integrálódott a független kiadványok vasfüggönyön átívelő áramlásába is. Ennek részeként a magyarországi szamizdatkiadók az 1980-as évektől kezdve gyakran éltek azzal a módszerrel, hogy reprint vagy hasonmás kiadásban megjelentették a Nyugaton tamizdat kiadásban megjelent köteteket.⁷⁰ Az érem másik oldalaként a nyugati emigráció műhelyei rendszeresen közöltek cikkeket, szemelvényeket

68 Az összeállítás magyarul a Magyar Füzetek 2. számában jelent meg 1978-ban, franciául egy évvel később (*Opposition = 0,1%. Extraits du samizdat hongrois*, ford. Georges ARANYOSSY, de Seuil, Párizs, 1979). A lengyel nyelvű anyagot a hatóságok elkobozták, ezért az újból megszerzett magyar nyelvű anyagok és a francia fordítás alapján rekonstruált lengyel szám csak 1981-ben láthatott napvilágot a Krytyka című szamizdat folyóirat 9. számaként.

69 KENEDI, I. m., 47.

70 Vö. például JÁSZI Oszkár, *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*, AB Független Kiadó, Budapest, 1983 [a Kende Péter szerkesztette Magyar Füzetek könyvei 6. (Estoup, Párizs, 1983) áttördelt utánnomása]; KEMÉNY István, *A gazdasági reformról*, „M.O.”, Budapest, 1984 [a Szabad Európa Rádióban 1984. augusztus végén sugárzott interjú lejegyzett anyaga]; Szász Béla, *Minden kényszer nélkül. Egy műper története, I–II.*, „M.O.”, Budapest, 1984 [az Újváry „Griff” Verlag, München, 1981 reprintje]; JÁSZI Oszkár, *Magyar kálvária, magyar fültámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*, „Magyar Október” Szabadsajtó, Budapest, 1984 [az Aurora Könyvek, München, 1969 reprintje]; HARASZTI Miklós, *Darabbér*, „Magyar Október” Szabadsajtó, Budapest, 1985 [a Magyar Füzetek könyvei 1., Párizs, 1980 reprintje]; HÖGYE Mihály, *Utolsó csatolás? Magyarország sorsa a második világháború végén*, Áramlat Független Kiadó, Budapest, 1985. [a Püski, New York, 1985 utánnomása]; SCHÖPFLIN Gyula, *Szélkiáltó*, AB Független Kiadó, Budapest, 1985 [az I.U.S., Párizs, 1983 hasonmás utánnomása]. Ugyancsak reprintként jelentek meg a Magyar Október Kiadó gondozásában a Magyar Füzetek egyes számai. Az 1983-ban induló AB Hírmondó című szamizdat-újság rendszeresen közölt mellékletként utánnomásokat, többek között az Irodalmi Újság anyagából. Vö. még *A magyarországi szamizdat bibliográfiája 1981–1989*, szerk. NAGY Csaba, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1990.

a Magyarországon keletkező szamizdatirodalomból. Ezzel párhuzamosan az 1970-es évektől a magyar avantgárd művészek nemzetközi kapcsolatai is jelentősen kiszélesedtek a hálózatépítő stratégiáknak köszönhetően, miután a mail art megjelenése új lehetőségeket teremtett a művészeti kommunikáció és a kulturális cserefolyamatok terén.⁷¹

A szamizdatkészítő demokratikus ellenzék egyre tudatosabban élt a nyugati kapcsolatokban rejlő stratégiai lehetőségekkel. Demszky Gábor, az AB Független Kiadó vezetője 1982 tavaszának politikai légkörében megvalósíthatónak vélte, hogy kiadója munkáját – védnökséget is vállalva – nemzetközi szerkesztőbizottság segítse.⁷² A nyugati nyilvánosság már az 1970-es évek második felétől egy bizonyos fokig védelmet nyújtott az ellenzék tagjai számára. A szamizdatkészítő ellenzékiek igyekeztek azonnal tájékoztatni a nyugati hírugynökségeket az ellenük elkövetett rendőri fellépésekről, ezzel nyomást gyakorolva a magyar hatóságokra. Azzal, hogy a Szabad Európa Rádió a szamizdatról szóló rendszeres beszámolóinak köszönhetően megsokszorozta a szamizdat „olvasótáborát”, növelte a jelenség társadalmi súlyát.⁷³ A nyugati pénzügyi segítség és a konspiratív úton érkező nyomdagépek felbecsülhetetlen erőforrást jelentettek a szamizdatkiadók számára.

Sowiński érveit a magyar szamizdat helyzetére vonatkoztatva megállapítható, hogy a szamizdat kultúrájának jelenségei szoros összefüggést mutatnak a szamizdat hiányának időszakában tapasztalhatókkal. Ennek érzékeltetésére talán elegendő e helyütt két dolgot hangsúlyozni. Egyrészt a hivatalos apparátus feszültségvezető szerepet betöltő bizalmas kiadványainak információs köre és a szamizdat korlátozott nyilvánossága között megfigyelhető strukturális párhuzam a hazai nyilvánosság szerkezetében mutat rá a szamizdat megjelenését késleltető tényezőre.⁷⁴ Másrészt a szamizdatirodalom az 1970-es évek második felétől szervesen integrálódott a cenzúrázatlan anyagok vasfüggönyön keresztül történő áramlásába, így a szamizdat megjelenése, amely a nyugati kapcsolatok kiteljesedését is magával hozta, az egyre erőtel-

71 Vö. BEKE László, *Türni, tiltani, támogatni. A betovenes évek avantgárdja = A második nyilvánosság*, 235. Erről bővebben lásd PERNECZKY Géza, *A háló. Alternatív művészeti áramlatok a folyóirat-kiadványaik tükrében 1968–1988*, Héttorony, Budapest, 1991.

72 A terv szerint olyan nyugati prominens szaktekintélyek felkérését tervezték, mint Heinrich Böll, Fejtő Ferenc, Méray Tibor és Schöpflin György (ÁBTL 2.7.1 III/III-90-106/6/1982. május 27.).

73 KENEDI, I. m., 34–35; „Ne legyünk senki helyett bátrak”. *Kerekasztal-beszélgetés Hodosán Rózával, Kasza Lászlóval és Kemény Istvánnal a SZER és a magyar szamizdat kapcsolatáról*, Beszélő 2004/5., 58–64.

74 Vö. a „hivatalos szamizdat” fogalmával.

jesebb nemzetközi kulturális cserefolyamatok kontinuitását erősítette meg. Összegzésként megállapítható, hogy míg a magyar szamizdat kései megjelenésének okai azokban a társadalmi feltételekben gyökereznek, amelyeket egyrészt a hazai nyilvánosság szerkezete és a cenzurális technikák sajátos jellegzetességei, másrészt pedig az ország „Nyugatra nyíló ablakai” és a nemzetközi kapcsolatai tettek lehetővé, addig az utóbbiak a szamizdat kultúrája számára – ami az anyagok jellegét, az azokkal kapcsolatos műveleteket, az alkalmazott stratégiákat és a követendő magatartásmintákat illeti – jelentős potenciált foglaltak magukban.

A fenti kérdések felmerülése a magyarországi szamizdatirodalom vizsgálatát az eddig hangsúlyosan alkalmazott politikatörténeti és emberi jogi perspektíva felől két másik kontextus felé tolja el. Az egyik azé a távolságtartó, de párhuzamokat is felvillantó viszonyé, amely a szamizdat kultúráját a hazai hivatalos nyilvánossághoz fűzte, míg a másik azoké a műveletké, amelyek a szocialista Magyarország kulturális kapcsolatainak és cserefolyamatainak intenzitásához járultak hozzá.

Papp Máté

VÉRCSÍK ÉS VÍZJEL

Bereményi Géza magánlegendáriumáról

„Nekem megvan még az a cipőm,
ami átugorhat az időn,
az a tátozó, az az ócska, rossz cipőm.
És még képzeld, megvan a kalap,
ami majdnem orromig szalad,
nézd csak, itt tartom, az ágyneműk alatt.”

Cseh Tamás – Bereményi Géza:
Désiré mauzóleuma

Bereményi Gézát „műfaji határlépései” ellenére mindenekelőtt íróként tarthatjuk számon, akinek lírai alkata, vallomások attitűdje, egyéni történelemszemlélete és éles társadalomlátása leginkább forgatókönyvekben, novelláiban és dalszövegeiben érhető tetten; akinek jellegzetes, átutazóban lévő karakterei látszólag felelőtlenül, mégis valamifajta termékeny változás reményében lakják be az újabb és újabb műfaji albréteket. Ő pedig gondos házmesterként vagy főbélrőként tartja számon a nála megszálltakat: olykor más-más nevekkel látja el őket, de nyomon követi életük menetét, szabadon mozgatja őket térben és időben, különböző korszakokban és léthelyzetekben mutatja be őket, hogy aztán közössé avatott sorsuk az „örök jelenben” futhasson össze újra.

Mondhatnánk azt is, hogy az egész életmű egy titokzatos álomfejtéshez hasonlítható, melyben a múlt- és jövőbeli (!) események – egyfajta „megsejtett egyidejűségben” – a jelen pillanatában kapcsolódnak össze, ahol a történelmi távlatok és az egyéni életvilág, a kollektív tudattalamból előlépő mitikus ösképek, valamint a mindenkori mostban élő emberek köznapi léte olykor azonos formát ölt. „Korszakok átjáróházában élve, másoktól hallott fikciókat osztályozott. Másodlagos, már zavaros forrásokban kutatott. Mert számára a lehetséges izgalmasabb, sőt igazabb volt magánál a letűnt valóságnál is. Vagyis nem. Nem a letűnt valóságnál. Mert a valóság örökben marad a lehetségesben” – olvashatjuk a Dobrovics Péter nevű alteregóról szóló, önreflexív kitéltelt a *Vadnai Bébi* című regényben,¹ amely egyszerre utal a *hivatásos ottmaradóként*

1 BEREMÉNYI Géza, *Vadnai Bébi*, Magvető, Budapest, 2013, 24.

apoztrofált irodalmi alak, illetve a magát „szenvedélykutatónak” tituláló író működésmódjára. A rögeszmeszerű témaválasztásokból kibomló (széttartó, ugyanakkor egy irányba haladó) művek tehát „az idők színeváltozásai” mentén hozzák közös nevezőre azokat a végsősoron párhuzamosan futó életrajzokat, melyek egy sajátos magánlegendárium részeként tartják állandó mozgásban a Bereményi-féle alakváltozatok szertelen rendszerét.

A lovagkor vége

Emblematikus példája a fentebb említett egyidejűségnek *A svéd király* című, 1969-es első novelláskötet címadó szövege, amelyben szintén egymásba fonódnak a régmúlt és a jelen idő eseményei: XII. Károly és Somogyi alakja összemósódni látszik. „Szeretném, ha eszmecszerénk kétoldalú lenne” – mondja az olvasó fiatalember könyvéből kilépve az uralkodó, majd a meglepett Somogyi hétköznapi felől tájékozódik. Amaz hiába szabadkoczik, hogy „adataim feleslegesek, hiszen egy más kor embere vagyok”, a hadvezér hajthatatlan: „Figyeljen rám. Míg ön ezt a könyvet olvassa, pályafutásunk közt kapcsolatok létesülnek, hadműveleteim sikere öntől is függ, viszonya Ágnessel az én viszonyom, dragonyosaim között ott harcol ön is, és együtt megyünk a közértbe reggeliért”.

A történelmi személy és a magánember viszonya kapcsán a köznapias cselekvés lehetőségei, a tudatos élethalakítás problémái merülnek fel. Jelen esetben a mindent késve kapó, mindig várakozó ember döntésre, választásra képes lényé ébredszik a példamutató múlt segítségével. Ugyancsak az elbeszélte múlt és a leképezett jelen azonossága mutatkozik meg a karsú pályakezdő könyv *Levelet Zs. asszonynak* című úti- és élménybeszámolójában, amely az egyén zártságát a történelmi idő kitérítéssel, végtelennek tűnő nyitottságában oldja fel egy lengyelországi utazás és egy magyarországi gőzfürdőzés megtisztító felelevenítése által: „minden egyszerre, ugyanakkor zajlik, mondhatnám úgy is: csak jelen idő létezik, a mostba emelkedett hajdan, a történelmi kérdések ezért maradnak válasz nélkül, és nyernek választ ugyanakkor. Mert e kérdések nem igazi kérdések itt, hanem úgy természetesekek, mint a lélegzetvétel ebből a nehéz levegőből.”

De nemcsak a magyar történelmi kiemelkedő alakjai jelennek meg úton-útfélen a novellákban, hanem a hatvanas-hetvenes évek ködlovagjai, csellengő hősei is, akik a megálló idő gyermekeiként az egzisztenciális

kiszolgáltatottságba születtek bele, „a történelem szélárnyékában” nőttek fel, és hamis társadalomtudatba nevelődve egy hazug politikai rendszerbe vettek. Az 1970-ben megfogant és azóta is újjászülető Cseh–Bereményi-dalok az ő életükről szólnak, naplószerű gyorsjegyzetelésre szolgálnak, a jelenkorral adnak „időjárás-jelentéseket”. A dalok lírai hőse, illetve előadója a lovagkor végét járó nemzedék egyszemélyes megtestesítőjeként áll a színpadon, folyamatosan változó (ironikus, gúnyos, nosztalgikus stb.) viszonyban a mozdulatlanságba fagyott történelmi-társadalmi helyzettel és téli álmat alvó kortársaival. Csengey Dénes „... és mi most itt vagyunk” című munkájában megállapítja, hogy a szóban forgó szétszédő nemzedék nagy részének alapvető közösségélménye nem lehetett más, mint önmaga nemléte, az a fajta tudathasadásos lét-állapot, amelyben „csak a hiány az, ami mindegyre gazdagabb”.²

Désiré történelemkönyve

Ezt a személyes és egy egész generációra kiterjesztett hiányérzetet igyekeznek betölteni azok az írói gesztusok, amelyek a legenda mitizáló motívumainak, valamint a történelem nagy alakjainak felfedezésével próbálják revidálni az időbe szorított nemzedék társadalmi tablóját. A lépten-nyomon megidézett, látszólag „auravesztett” időszak fiataljai pótcselekvések egymásutánjába bonyolódnak. Sokan közülük – a szocializmusban, illetve a kádári konszolidáció éveitől kezdődően – a szocializmusban, illetve a kádári konszolidáció éveitől kezdődően a kívülmaradásban megtestesülő nonkonformista lázadást választják menekülési útvonalként, és felelőtlen, gyerek-létszerű életmódba kezdenek, hogy aztán elkallódjanak vagy végső megoldásként betagozódjanak. *A feltűrt gallér* című (az azonos elnevezésű, válogatott írásokat tartalmazó novelláskötet 1994-ben jelent meg) rövidpróza bomlasztó bandája az előbbi lehetőséget kívánja véghezvinni: vezérük, Pierre a deviancia mintapéldányává válik, magán kívül azonban nem képes másokat is megváltani, csak utánzó idomulásra ösztönzi követőit. Kevésbé feltűnő, ám annál produktívabb, mondhatni passzív ellenállást sugall a *Petőfi*-novella kereső hőssé váló lézengő ifjúja, aki úgy kezdi hitegetni magát a meglelt előkép példázatával, ahogy a *Műdalban*³ szereplő, élénk fantáziájú kisfiú ámtja kishúgát babonás képzeteivel: „a kertünkben törökök vannak, a kapunknál németek, a

2 CSENGEY Dénes, „... és mi most itt vagyunk”, Magvető, Budapest, 1983.

3 *A Műdal* című Cseh Tamás-dal szövegében is hajdani betyárok lépdelnek a Tejtúton a lepusztult ipari táj fölött.

padláson Csaba királyfi, a pincében Petőfi Sándor bujkál”. Azon már meg sem lepődünk, hogy a faluközösség emlékezetének központi alakja, a kincset őrző végvölgyi kisasszony BMW-n érkezik Piros Pünkösöd ünnepére, s hogy a kútból vizesvödrot felcsévélő kis elbeszélő a hírhedt betyárt, Rózsa Sándort húzza föl a kávéra a régvolt idők mélységes fenekéről.

Ebből a szempontból a második Cseh Tamás-album (*Antoine és Désiré*) legfontosabb dala a *Désiré történelemlékönyve*, amely sorra vonultatja fel a magyar történelem arcképcsarnokának egymásra montírozott képkockáit: „Te vagy a vitéz legény, pajtás, Tyukodi! / Bercsényi, Bezerédi, Bottyán, Thököly! / Ulászló, Hunyadi, / galambom Apafi, / Bem József, Damjanich, / Koppány és Dugonics, / bársony tafota, / tedd ide-oda! / Ez ám legény!” Érdekes módon ennek a lajstromnak válnak részeivé a hetvenes–nyolcvanas évek hazai underground kultúrájának kiemelkedő egyéniségei, többek között Gémes János – alias Dixi⁴ – és Baksa-Soós János, a legendás Kex zenekar frontembere is, akik álnéven vagy anélkül idéződnek meg. Utóbbi a napszámosként induló, később a magyarországi agrárszocializmus egyik vezetőjeként elhíresült Szántó Jánossal együtt tűnik fel a *Filmdal* című szerzeményben: „három szabálya van a halálnak, / a bakra elsőnek – piros szekér – / s a fű alatt hej, / balgaság, vakhit van ott is, / a fű alatt, / és végül hej-hej-hej-hej, he-e-hej, / Baksa János odavan, / Szántó János odavan.” Dixi már latens módon jelenik meg a vagabund, esetlenné tűnő, de csodatevő képességgel megáldott Désiré vissza-visszatérő alakjában; furcsa figurája az *Antoine és Désiré* lemezen, illetve a *Jóslat* című műsorban kapott nagyobb hangsúlyt (egyébként az előbbi hanganyag borítóján is ő látható barátjával, Méhes Lóránt „Zuzu” underground festőművésszel és a dalszerzőkkel együtt).

A két bohócszerű alak, Antoine és Désiré a szerzők alteregójaként bukkan fel a dalokban, de életképeikben felismerhető a Dixiben megtestesülő bolond bölcsesség, bölcs bolondság is, illetve az a szabadságkereső hajlam, amely a pótcselekvések ellenére kiszakítja magát a megsemmisítő mindennapi valóság ócska vidékéből, és lemossa az arca száradt álarcokat. Baksára is vonatkoztatható ez a harlekin-szerep, hiszen ő is valamiképpen a bohócsipkájú igazmondó alakját jelentette környezete számára. Antoine és Désiré persze a dalokban élnek, történetük mégsem tekinthető a pusztá képzelet játékának:

4 Dixi a *Vadnai Bébi*ben egyébként Doxa néven jelenik meg, a Désiré pedig mellékesen Kosztolányi álneve volt.

A történet arról szól, hogy Antoine és Désiré elhagyja egy napon azt a nyomorult várost, amelyben addig éltek. Végigmennek a mocskos utcákon, ki a határba, a parcellázott kultúrtájba, s onnan fel egy magas hegyre. Végül a hegy is elfogy alóluk, de ők csak egyre felfelé tartanak, át a sugárfertőzött felhőkön, át a légszomjas sztratoszférán, a földi rakétatámaszpontok egy szempillantás alatt bemérik őket, fajsúlyukból és tömegükből a szakértők megállapítják, hogy ellenséges galaxisból érkezett UFO-k tűntek fel a képernyőn, az elhárító ütegek mind feléjük fordulnak – ami nagy baj, mert szabad szemmel viszont jól látható, hogy *nem érte támadás az emberi civilizációt, csak Antoine és Désiré sétatírával a levegőben* –, amikor az össz-tűz előtti pillanatban egyszer csak azt kérdi a melázó Désiré: „– Antoine, elhoztuk mi a szárnyainkat?” – Mire Antoine mímelt ijedelemmel, talán kacsinva is egyet: „Nem! Úristen, itt baj lesz! Nagyon magasan vagyunk.” – E pillanatban zuhanni kezdenek, visszafelé a légszomjas szférákon, a sugárfertőzött felhőkön át, de még mielőtt a földre vágódva agyonzúznák magukat, tíz centivel a talajszint fölött megállnak a levegőben. *Mert még maradt két dal.*⁵

Lee lova dobog

Az Antoine–Désiré párossal analóg szerzői személyiségeket Vízinek és Ecsédinek hívják, akik a *Frontátvonulás*, illetve a *Nyugati pályaudvar* című, monodrámának is mondható dalestek főszereplőiként a szimbolikus jelenlét helyett inkább a köznapi létezés megtestesítőjeként válnak Bereményi körforgásban lévő karakterológiájának központi figuráivá. Az előbbi – egyébként javarészt prózai, dalbetétekkel megszakított – műsor látomásos zárójelenetében a két elvágyódó barát egy képzeletbeli vonattal töri át a Keleti pályaudvar üveghomlokzatát:

Emberek özönlöttek köré és szaladtak mellette a Kossuth Lajos utca irányában. A rázkódástól a Ferencesek templomában egy harang kimozdult a helyéből, és kondult egyet. Az árvízi hajós pedig, Wesselényi Miklós – aki egy domborművön éppen egy fuldoklónak nyújtja az evezőjét –, ő is utánanézett a vonatnak. Az addigra pedig már a Felszabadulás téren át a Március 15. térre érkezett.

5 CSENGEY, I. m., 160–161. Kiemelések az eredetiben.

Petőfi csak intett nekik. A vonat megy tovább: Vörösmarty tér, József nádor tér, a két nagy magyar csak lengette, lobogtatta bronzköpenyét. A vonatnak irány a Roosevelttér, ahol a Magyar Tudományos Akadémia felső ablakain kihajolt Széchenyi és Arany János, és integettek ők is a vonatnak és az utasoknak is. Ekkor már a Lánchíd nyögött a lokomotív kerekei alatt, amint haladt át Buda felé...⁶

Vagyis jelképesen ők is kapcsolatba lépnek azokkal a – szoborszerű állapotukból kimozdított – kulturális ikonokkal, akik megannyi Cseh-Bereményi-dal ihletői voltak.⁷

A *Műcsarnok* és az *Utóirat* című lemezek őrzik a legtöbb ilyen meglevenedett, többnyire irodalmi arcképet: *Arthur Rimbaud elutazik, Dal a ravaszdi Shakespeare Williamról, József Attila, F. M. Dosztojevszkij és az ördög, Janus Pannonius, Balassi, Csokonai Vitéz második éneke, Thomas Mann-nak* stb. Tehát nem csupán a magyar nép nagyjai tűnnek fel, hanem az európai kultúra képviselői is, azokról a legendává növesztett alakokról nem is beszélve, akik közül Lee van Cleef, a híres westernszínész félfiktv története szolgálhat legfőbb tanulságul. „Hátat a falnak és megdögleni! / Lee van Cleef tudta ezt remekül. / Barleycorn, Charlie, Hombre és Dick, / nézd, ahogy a sarkon áll egyedül. / Várják, Lee mikor érkezik. / »Halled-e Dick, ugye Lee lova dobog?! / Hej, hej, hej, csak Lee lehet!» – kérdezik egymástól reménykedve a magukra maradt bajtársak, akik képtelenek elfogadni, hogy csodált vezetőjük fényképszerűen állt. A hozzá kötődő hőstetteket és az értük hozott áldozatokat emlegetik, tovább éltetve a legendát, ezzel értelmet adva saját céltalan életüknek. Ez a mozzanat mintha Bereményi műveinek is kulcsfontosságú eleme lenne. Hiszen az írói mechanizmusként használt legendaképzés és átmitizálás a mindenkori identitáskeresés, illetve egy nemzedéki életérzés személyes foglalataként különös áttételekkel mutatja fel mindazokat a magánszférához kötődő, de kollektivizált – sőt bizonyos pontokon univerzalizált – tapasztalatokat, melyek a különböző, időről időre előkerülő karakterekbe sűrítve örökítődnak meg. „[...] nem abban a reményben sétáltatom meg így a szereplőket a műfajok között, hogy aki majd követ engem egyik műfajból a másikba, az föl fogja ismerni, és ez plusz örömet okoz a számára” – mondja a szerző

6 BEREMÉNYI Géza, *Frontátvonulás*, <http://lazarus.elte.hu/~guszlev/dal/front.htm>.

7 A citált részben felbukkanó Széchenyi István sorsvázlata a *Gróf Széchenyi István pisztolyát porozza* című dalban jelenik meg, míg „a legnagyobb magyar” életéről Bereményi filmet is forgatott *Hídember* címmel.

a vele készült 1996-os életműinterjúban.⁸ De hát a szenvedélykutató író szenvedélyes kutatói hogy ne lennének örömeiket egy-egy váratlan, titkos összefüggéseket feltáró felfedezésben?

Jézus újságot olvas

A lemezeket hallgatva, a könyveket olvasva, a filmeket vagy a színházi rendezéseket nézve szemléletesen mutatkoznak meg a műfajok közti átmenetek, ezzel párhuzamosan pedig kialakulhat a befogadóban egy olyan asszociatív reflex is, amely egy pillanat alatt képes felfejteni a szerzőtárgy világ elsőre talán nem nyilvánvaló, formaváltó azonosságait. Megállapíthatjuk továbbá, hogy az egyes műfajok kereteit is szétfeszítik azok a formabontó stílusbravúrok, amelyek szintetizálják az elvileg különmű szövegek sajátosságait.

Itt elsősorban a *Levél nővéremnek* című – Cseh Tamás és Másik János által előadott – dalciklust említhetjük meg. Eleve nem megszokott dolog levélformát adni egy alapvetően különálló szerzeményekre épülő anyagnak, de hogy az így kialakított koncepció ennyire szerves módon idomuljon az egyébként magukban is értelmezhető darabokhoz, egyedülálló a magyar dalkultúrában. (Talán a Hobo Blues Band *Vadászat* című conceptlemeze bír hasonlóan egységes dramaturgiával.) Emellett ez a forma magában hordozza Bereményi azon elképzelését is, amely egyfajta novellisztikus narrációt kölcsönöz a dalstruktúrának, fellazítva, illetve kiszélesítve a szűkös határok közt mozgó könnyűzenei számok szerkezetét. De ez csak az egyik oldala a műfaji matrjoszkababa-játéknak.

Az 1977-es *Levél nővéremnek* hangsúlyozottan ösképszerű alapszituációja⁹ például benne van a két évvel később kiadott *Legendárium* című regény egyik fejezetében (*Irén levele*). De az *Eldorádó* forgatókönyvét is összehasonlíthatjuk az ugyanazon témát feldolgozó színmű (*Az arany ára*) szöveggönyvével, melynek során érdekes következtetéseket

8 MESTER Ildikó, *Bereményi Géza életmű-interjú*, Seneca, Budapest, 1996, 135.

9 „Itt egy öskép van. Két ember kiáll, azt állítva önmagukról, hogy ők egy személy. Tehát két ember, egy személyként, levelet ír a nővérenek. A nővérről tudjuk, hogy a férfiember életében más nő, mint a többi. Megtestesíti a férfi női részét. A jobbik részét. Egy ideális nőszemély. Akihez nem nemileg közeledünk, akihez más szándékkal közeledünk, mint a többi nőhöz. Lelkünk női fele. Tehát a két ember, aki egy ember, személyesen megszólítja a lelkének a jobbik felét. Ez öskép. Amiről nem tudunk, csak érezzük.” FODOR Sándor, *Cseh Tamás: interjúregény*, Graffiti, Budapest, 1994, 197.

vonhatunk le a történetvezetés és jelenetszervezés különbségeire, illetve a szereplőgárda átfedéseire nézve; jelen esetben az elbeszélte események kimenetele is módosul. Ami állandó, az ugyancsak egy öskép: a gondviselő atya profán megtestesítőjeként jelenlévő Nagypapa alakja, aki önön kezével veri meg az ördögöt, és a padló alatt rejtegetett aranyával visszavásárolja holt unokájának életét a Haláltól.

Szintén az *Eldorádó* önéletrajzi ihletésű, többrétegű szinopszisát árnyalja a *Jézus újságot olvas* című – 2009-ben kiadott, új és válogatott novellákat összeollózó – könyv címadó elbeszélése: „Időnként rám nézett az újság fölött. Azt mondta, motorral jött Jászberényből, és hamarosan vissza kell térnie oda. Szemének hatására én felültem az ágyban, aztán a padlóra léptem. Odamentem a közelébe. Összecsapta, eltette az újságot. Felállt. Lenézett rám. Én egyre csak gyógyultam, erősödtem az ő erejének közelében, még az ágy támláját is elengedte a kezem. Neki most már mennie kell. Nagyanymnak azt üzeni, örül, hogy életben talált engem. Elment. A következő az volt, hogy mezítláb álltam a padlón, amikor a kendős asszony visszaérkezett. Magasan fölém jött, felkapott, az ágyba vitt. Azóta is élek” – emlékszik vissza a halálos betegségből fölépülő gyermek, ahogy az általa Jézussal azonosított, újságot olvasó alakkal néz szembe. A *Bereményi Géza röviden elmeséli hosszú életét* című szerzői esten hangzott el az a kitétel, miszerint ebben az írásban a diftériából kilábaló kisfiú felnőtt énje (maga az író) buzgón imádkozó, a beteget gyógyító Jézust segítségül hívó Nagyanyjának „ad igazat” megmenekülését illetően – az idézett filmmel ellentétben, amely sokkal inkább a kérlelhetetlen Nagypát teszi megmentővé.

Ezen a ponton ér össze a valóság és a fikció, és ahogy az irodalom műfaji határterületei összemosódnak, úgy rajzolódnak ki a biográfiai vonatkozású irodalmi anyag körvonalai is. Közben pedig lassan átszivárog az életmű lapjain az a bizonyos *vércsik*, amely a személyes érintettség és megéltség jelölőjeként húzódik végig a szövegeken, s a rejtett, lapok közé préselt, általános vagy örök érvényű – bár konkrétan nem megfejtendő üzenetű – *vízjel* is átdereng a műveken. Éppen ezért a műfaji széttagoltság csak látszólagos, a Bereményi-féle „metaforma” mindig ugyanaz marad. És hogy mi ez az alaktalan alkotói attitűd? Talán valami olyasmi, amiről a szerző a *Levél nővéremnek II.* dalest ajánlójában ír: „Csak a forma a régi: két énekes egyetlen prózai hang nélkül levelet ír dalolva, amelyben az életéről számol be vidéken élő nővérenek. Elmondja, hogyan tölti napjait, miből is él, kikkel találkozik az utcán,

hogy milyen az idő, mennyibe kerül egy pár virsli, továbbá mi a helyzet a föld alatt és az égben. Szociális helyzetét sem leplezi, de a kedélyhulámzásait sem, miközben a várost járja, ahol rendkívül nagy a hőség. Valóságos ítéletidő van, akkora.”¹⁰

10 MESTER, I. m., 218.

Seres Nikoletta

ELMOZDULÁSOK*Határtapasztalatok a Galambok röppennek föl és a Banatsko című regényekben*

Melinda Nadj Abonji *Galambok röppennek föl* és Esther Kinsky *Banatsko* című regényeinek olvasása során a határ különböző tapasztalatai térképezhetők fel. Vizsgálódásaim kiindulópontját e szövegek első személyű narrátorai, továbbá ennek az ön-narratív beszédmódnak az elemzése jelentik – elsősorban arra fókuszálva, milyen határátlépési gyakorlatokat fedezhetünk fel. A hasonló elbeszélői technikákat két irányból közelítem meg, egyrészt az emlékezet felől, amely időbeli, másrészt az utazás szempontjából, amely térbeli határátlépés. Mindemellett a két regény a saját és az idegen kérdéskörét is tematizálja: az elbeszélők mozgása e két kategória között a kint és a bent, a múlt és a jelen változó tapasztalatait eredményezi.

A *Galambok röppennek föl* című regény a narrátor-főszereplő, Kocsis Ildikó emlékeinek szövedéke: a Kocsis család története, melyet két helyszín és több idősíki váltakozásában ismerhetünk meg. Svájc és a Vajdaság, 1993 és az 1980-as évek között ingázva a történet folyamatos térbeli és időbeli mozgásban tárul fel előttünk. Az emlékek nem kronologikusan követik egymást, hanem asszociatív módon rendeződnek: helyek, személyek vagy szavak köré.

A narrátor pozícióját a történethez fűződő személyes viszonya, az érintettség határozza meg, ami „döntő módon hat arra, mit észlelünk és arra is, hogyan emlékezünk”.¹ Habár a „személyes történelem”² elbeszélése (a gyermekkor, az emigráló család kiszolgáltatottsága, a beilleszkedés nehézségei) retrospektív nézőpontból történik, az emlékezet működésének sajátos módját tapasztalhatjuk. A regény kezdetén az első személyű elbeszélő jelen időben meséli el, hogyan hajtanak be a vajdasági kisvárosba, hogyan gurulnak végig a poros úton és érkeznek meg a nagymama házához. Arra, hogy ez nem az „éppen most”

1 GYÁNI GÁBOR, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág, Budapest, 2000, 131.

2 MELINDA NADJ ABONJI, *Galambok röppennek föl*, ford. BLASCHTIK ÉVA, Magvető, Budapest, 2012, 150. A továbbiakban az oldalszámot e kiadás alapján az idézetek után zárójelben tüntetem fel.

története, hanem visszaemlékezés, a narrátor közbeékelte megjegyzései („És nem sejtettük annak idején, hogy néhány évvel később fölborogatják majd a sírköveket” [11]) vagy az igeidő változásai figyelmeztetnek („Egy szokatlanul hideg márciusi napon, olyan hideg volt, hogy azt lehetett hinni, még nincs vége a télnek, tejet habosítok. Látom a kezemet” [78]). Dorrit Cohn szerint ez a fajta jelenidejűség metaforikus: „Az »evokatív« jelen – amint én nevezem ezt az első személyű kontextusban megjelenő narratív jelen időt – annak ellenére, hogy logikailag egy múltbeli élményre vonatkozik, a két idősíkit látszólag egybeolvasztja, az elbeszélés pillanatában szó szerint »evokálja« (felidézve, megjelenítve) az elbeszélő pillanatot.”³ Az emlékek időbeli távolságát megszünteti a felidéző emlékezet, így az események közvetlen módon jelennek meg. Hammer Erika tanulmányában úgy fogalmaz, hogy a „regény elbeszélője egy gyerek perspektíváján keresztül mutatja be az eseményeket. Ez a kislány az én-elbeszélő”,⁴ én azonban az elbeszélő visszatekintő pozícióját a múlt és a jelen összemosása ellenére is rögzíthetőnek gondolom, éppen a fent említett szövegrészek miatt, amelyek mindig felhívják a figyelmet arra, hogy emlékekkel van dolgunk.

Az első személyű narrátor tudását és képességét a történet elmondására két tényező is behatárolja. Az egyik ilyen képzeletbeli határvonalat az emlékezet rései jelentik: az elfelejtett az, amiről az elbeszélő már nem tud beszámolni. Az elbizonytalanodó megszólalások – „elfelejtettem” (66), „már nem emlékszem” (110) – mutatják, hogy a történetnek vannak olyan elemei, amelyek már nincsenek a birtokában. A visszaemlékezés során viszont előfordul, hogy az elbeszélő kitölti ezeket az üres helyeket:⁵ „Miről is mesélt Janka azon az augusztusi napon 1984-ben? Biztosan az iskoláról [...]. Alighanem a terveiről beszélt” (65–66).

„Az ön-narráció számára a gyermekkor és a halál jelentik a legnyilvánvalóbb korlátozást”,⁶ a narrátor csak saját életéről, a személyesen átélt élményekről tud mesélni. Az elbeszélői szöveget nem szakítják

3 DORRIT COHN, *Áttetsző tudatok. A tudatfolyamatok ábrázolásának narratív módozatai a szépirodalomban*, ford. GÁCS ANNA – GOCSÁL ÁKOS – CSERESNYÉS DÓRA = *Az irodalom elméletei*, II., szerk. THOMKA BEÁTA, Jelenkor, Pécs, 1996, 171.

4 HAMMER ERIKA, *Individuumnak lenni, akinek története van. Identitásnarratívák Melinda Nadj Abonji Galambok röppennek föl című regényében*, Filológiai Közöny 2014/1., 35.

5 Az emlékezet mint az emlékek olvasása jelenik meg ebben az elbeszélőmódban: az emlék mint szöveg és az emlékező mint olvasó viszonya. Vö. WOLFGANG ISER, *Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete*, ford. HÁRS ENDRE = *Testes könyv*, I., szerk. KISS ATTILA ATTILA – KOVÁCS SÁNDOR S.K. – ODORICS FERENC, Ictus – JATE Irodalomelmélet csoport, Szeged, 1996, 241–264.

6 COHN, I. m., 106.

meg szereplői szövegek, hanem jelzés nélkül épülnek be a visszaemlékező narrátori hangba, vagyis a Kocsis család tagjainak megszólalásai nem jelennek meg közvetlenül: Ildikó hangján beszélnek, és ebben a közvetítettségben ismerjük meg őket. E zárt szövegvilágban azonban van egy másik hang, a nagymamái. Ő az, aki elmondja az apa és a nagypapa történetét, mivel az elbeszélőnek erről *nem lehet* emléke. Az „elhallgatott történet” (62) elmesélése közben a nagymama válik elbeszélővé, és ez a hang végig múlt időben marad. Hammer Erika szerint a család traumatikus élményei a gyermeki tekintet által fejezhető ki a regényben,⁷ ezzel azonban figyelmen kívül hagyja azt, hogy Ildikó számára ezeknek az eseményeknek az elbeszélhetetlensége a megélés hiányából és az elhallgatás tényéből fakad, nem pedig a traumatikus tapasztalatból. A szöveg terének megnyitásával és a nagymama belépésével a narrációba – azaz egy másik hang jelenléte által – válik mégis elbeszélhetővé az apa és a nagypapa története.

Az emlékekbe merülés, az evokatív elbeszélési technika és a szövegteret uraló narrátori hang révén nyilvánul meg a saját történet elbeszélésének intimitása. A *Galambok röppennek föl* jellegzetessége, hogy ebbe a meghitt viszonyba az olvasót is bevonja. Például a nagymama alakját szinte misztikussá növeszti, aki így metaforikusan az otthont, a hazát, a szülőföldet jelenti; megnevezése mint „mamika” nem csupán megmutatja a szoros kötődést, hanem közel is hozza azt, az olvasó számára is megélhetővé és átérezhetővé teszi. A *Juli* című fejezetben a nagymama temetése ezért válhat traumatikus eseménnyé nemcsak az elbeszélő, de az olvasó számára is. Az ezt követő részekben mamika alakja már nem idézhető fel hitelesen, ezért a narrátor másfajta beszédmódot kezd működtetni: megszólítja őt, dialógusszerű helyzetet teremt. „*Svájcbba*, mondta nekünk maga néha, apa és anya elmentek Svájcbba, egy jobb világba. És tudja, hogyan képzeltem el ezt a jobb világot?” (154)

„Az emlékezet mint színtér”⁸ elgondolásból kiindulva a *Galambok röppennek föl* egy belső utazástörténetnek tekinthető – időben és térben, oda és vissza, folyamatos változásban. Az események szintjén azonban a Kocsis család az „egyirányú utazás-modell”⁹ képviseli. „Az emigráns, bár helyet vált, [...] mégsem utazik”,¹⁰ és erre a visszatérést

7 HAMMER, I. m., 35.

8 FARAGÓ Kornélia, *Térvirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*, Fórum, Újvidék, 2001, 49.

9 FARAGÓ Kornélia, *Kultúrák és narratívák. Az idegenség alakzatai*, Fórum, Újvidék, 2005, 20.

10 Uo.

nem feltételező létmódra a narrátor maga is reflektál: „nem utazó vagyok, hanem olyasvalaki, aki elmegy és nem tudja, hogy visszajön-e még, [...] mindig visszatérés nélküli elutazásra készültem, amikor a Vajdaságba utaztunk, és sokáig ez volt az egyetlen úti cél, ahová utaztam” (123–124).

Az elbeszélő számára az otthon elhagyása kétszeresen jelentkező tapasztalat. Ildikót és a testvérét, Borit a nagymama nevelte, amíg a szülők Svájcban megteremtették a gyerekek kiutazásának feltételeit. Az elszakadás az otthontól, a határátlépés, a megérkezés egy másik világba a narrátor meghatározó traumatikus élménye; ennek a megárazódásnak a kifejeződése, hogy az emlékek homályossá válnak, emiatt a történetet kétszer meséli el. Az indulást a Vajdaságból nem tudja tisztán visszaidézni: „Talán nem is Móric, hanem Nándor bácsi vitt el minket, lehet, hogy így volt, [...] nagyon valószínű, hogy Nándor vitt minket, mert semmi nem jut eszembe, hogy miért pont azon a napon beszélt volna Móric bácsi olyan sokat” (187). Az új otthonba érkezés emlékképeit pedig egyáltalán nem képes megragadni: „Megpróbálok visszaemlékezni, mamika, milyen volt ez a megérkezés” (240), de „akárhányszor próbálok visszaemlékezni [...] nem sikerül, megszakad az emlék” (241). Az elbeszélhetőség problematikus voltát a regényben ismét a nagymama jelenléte oldja fel: az elszakadás történetét Ildikó neki meséli el, és ezekben a szövegrészekben nem jelenik meg az evokatív jelen idő, amely más emlékek esetében jellemző az elbeszélői technikájára, hanem – a nagymama beszédmódját ismételve – végig múlt időben és párbeszédszerű helyzetben építi fel az eseményeket. A traumatikus tapasztalatok feldolgozására tett kísérlet az elbeszélés által a szülőktől való eltávolodás jeleként is értelmezhető, mivel az ő megoldásuk ezekkel kapcsolatban az elhallgatás. Az első esetben tehát földrajzi, akár térképen is megjelölhető távolságra kerültek a szülőföldtől, a második esetben viszont nem térbeli változásról van szó. A regény végén a család kiszolgáltatott helyzete és a beilleszkedés nehézségei (lehetetlensége) miatt Ildikó úgy dönt, hogy elköltözik szüleitől; habár ez helyváltoztatást is jelent, hangsúlyosan egy belső, érzelmi elmozdulás, amit az elbeszélő megfogalmazása is mutat: „el akarok tűnni ebből a derékba tört életből” (258).

„[...] ahol határok vannak, ott más hangok, testek, világok is léteznek, a túloldalon”¹¹ – ennek (f)elismerése mindkét regényben a szövegter megnyitását eredményezi. Egy másik látásmód befogadása a nar-

11 Iain CHAMBERS, *Kivándorlás, kultúra, identitás*, Helikon 2002/4., 438.

rációba a *Galambok röppennek föl*ben, a nagymama belépése az elbeszélésbe hatással van Ildikó nézőpontjára, és beszédmódját is alakítja. A *Banatskó*ban a más hangok meghallása szintén jelentős tapasztalat, és miközben a két narrátor különböző pontból – az előbbi az emlékezet, az utóbbi az utazás perspektívájából – tekint a világra, mégis hasonló elbeszélői technikát alkalmaznak, és ha kell, belátják saját határaikat.¹²

Esther Kinsky regénye rövid, állóképszerű fejezetekből épül fel. A narrátori hang, a nézőpont és a rögzítés szándéka köti össze ezeket, valamint – ahogy a cím is mutatja – a Bánát vagy a Bánság. Az elbeszélő Angliából költözött Battonyára, egy kis dél-alföldi, határ menti faluba – innen kiindulva és ide folyton visszatérve tesz utazásokat a bánáti területeken, Romániába és Szerbiába.

Az elbeszélő a táj megörökítését végzi: „A távolban facsoport állt, a láthatár szélén egy épület, sűrű és lapos, életlen képek, a föld görbületére rajzolva.”¹³ Az ilyen leírások, jellemzések nagy hangsúlyt kapnak a szövegben, és ezekbe szövődnek bele a narrátornak a világban elfoglalt helyzetével, illetve az ehhez való viszonyával kapcsolatos reflexiói. Az általa megjelenített világra a mozdulatlanság jellemző, amit erősít, hogy az embereket sokszor a tér elemeiként, „a táj életének tartozéka[í]ként” (47) kezeli: „A lakótömbök között kopár nyárfák álltak. Az erkélyen gyerekek kiabáltak egymásnak, egy férfi és egy nő komoly beszélgetésbe mélyedt az egyik kapuban. A férfi gondterhelten vizslatta a földet. Fekete kalapot viselt, fekete öltönyt. [...] Csendélet a téli városban” (98). A *Galambok röppennek föl* narrátori technikájához hasonlóan az első személyű elbeszélő itt sem ad hangot a szereplőknek, de ott ezt az emlékezet és a történet felidézésének meghittsége magyarázta. A *Banatsko* esetében ennek a szövegteret uraló elbeszélői hangnak az okát egyrészt abban látom, hogy a mozgásban lévő, szemlélődő tekintet számára a szereplők is a látvány részévé válnak, másrészt a fényképszerű rögzítés legtöbbször kiszorítja a beszédet.

A *Banatskó*ban is megfigyelhető, hogy vannak olyan helyzetek, amikor a narrátori hang nem bizonyul elegendőnek. A regény három olyan fejezetet tartalmaz – *Az üzem*, *A halászlé* és *A szerelem* –, amikor az elbeszélői szólam teljesen háttérbe vonul, és átengedi a szöveg terét egy másik hangnak. Ezekben a részekben az adott szereplő maga

12 „[...] megismerjük önmagunk határait és ezzel együtt a párbeszéd lehetőségét is a különbségeken át”. *Uo.*, 456.

13 Esther Kinsky, *Banatsko*, ford. Bán Zoltán András, Scolar, Budapest, 2013, 49. A továbbiakban az oldalszámot e kiadás alapján az idézet után, zárójelben tüntetem fel.

mondhatja el a történetét, így e szólamok egy szintre kerülnek a narrátoréval, ők is elbeszélővé válnak. Mindhárom esetben az előző fejezet végén megjelenő alakról van szó. A *Turnu* című rész záró soraiban a narrátor egy lépcsőházban bolyong, amikor egy férfi megszólítja: „Gyere be, mondta” (80), ám ez az invitálás *Az üzem* című fejezetet olvasva fordítottan tűnik. A narrátor átlépi az ajtó küszöbét, de ezzel együtt a szereplő is belép a szöveg terébe. A férfi nemcsak magáról, a saját történetéről, hanem egy egész közösség tapasztalatáról, helyzetéről számol be, amit az is mutat, hogy egy-két megjegyzéstől eltekintve végig többes számban beszél. *A halászlé* című részben egy női hang szólal meg, és egy személyes tragédiát, az édesapja elvesztését mondja el. A számos *Battonya* című fejezet közül az utolsóban pedig a tangóharmonikás szólítja meg a narrátort: „Ülj le, mondta, még el akarok mesélni neked egy történetet” (223). Ezek azok a szövegrészek, amikor az elbeszélő az úton-lét során egy-egy pillanatra megáll, és ilyenkor – felfüggesztve a szemlélődést – hallgatóvá változik.

A két regény közötti alapvető különbséget abban látom, ahogyan az elbeszélők a helyekhez viszonyulnak. Ez a kint és a bent, a távolság és a közelség ellentétében ragadható meg. A *Banatskó*ban egy külső, kívülálló nézőpontot képvisel a narrátor, akinek létmódja az utazás, ez pedig – mivel az „utazás mozgékonytá”¹⁴ – egy folyamatosan változó perspektívát von maga után, amely képes ebben a változékonyságban megragadni és állandóként megörökíteni a látványt. Ezzel szemben a *Galambok röppennek föl* elbeszélőjének helyzetét az érintettség határozza meg, és a visszatekintés csak egy irányból történhet. Az emlékekbe merülés egyrészt egy befelé forduló nézőpontot kíván meg, másrészt az elbeszélő események személyes átélésének köszönhetően a szöveg csak egy belső perspektívát képes működtetni. Ennek a közéletnek az eredménye az odatartozás és a helyek általi önmeghatározás: „szükségét éreztem, hogy legyen egy hely, amely meghatároz” (168).

Mindkét regény fontos eleme a nyelvi idegenség tapasztalata, amely szövegszinten is megjelenő probléma. A beilleszkedés nehézségeinek igen erőteljes a nyelvi aspektusa. A *Galambok röppennek föl* az olvasó számára is megteremti azt az idegenségérzetet, amit egy másik nyelvvél való találkozás okoz. Blaschtk Éva, a regény fordítója a magyar kiadás bemutatóján beszélt a fordítás nehézségeiről. Az eredeti, német nyelvű regényben a vajdasági fejezetekbe beépülő magyar szavak a fordítás so-

14 FARAGÓ, *Kultúrák és narratívák*, 12.

rán beleolvadnak, belevesznek a szövegbe, és ezzel az olvasó számára a regény egy meghatározó aspektusa tűnik el. A fordító szavaival élve „meg kell menteni az idegenséget”, ami azért fontos, mert a regény központi tapasztalata ez, ami a fordítás során elveszne. Blaschtk metaforikusan „tükör-fordításnak” nevezi a *Galambok röppenek föl* magyar fordítását, mert a svájci fejezetekben hagyott meg német szavakat, így a regény tükörképét alkotta meg.¹⁵ (A *Galambok röppenek föl* történetében a nyelvi idegenség nyomasztó tapasztalatával leginkább a szülők szembesülnek, mivel csupán egyetlen szót tudtak németül, amikor kiköltöztek Svájcba, és az ott töltött évek alatt sem voltak képesek hibátlanul elsajátítani a nyelvet: „kellemetlen folyton izzadni, amikor németül beszélünk, és alighanem azért izzadunk annyira, mert tudjuk, hogy hibásan beszélünk, bármennyire igyekszünk is” [133].)

A *Banatsko* szintén láthatóvá teszi szövegszinten ezt a jelenséget, de itt sokkal hangsúlyosabbak a narrátor reflexiói. A következő idézet mindkét aspektust megjeleníti: „*Mákvirág*, gondoltam, és *pipacs*, a mákvirág megszűnt létezni, mint *Mohnblume*: mert idegenben a szavakhoz alkalmazkodtam, bennük foglaltam helyet” (198). Az elbeszélő számára ez az egyik eleme, feltétele az otthonosságérzet megteremtésének.

Ahogy az eddigiekből is sejthető, mindkét regény explicit módon is tematizálja a határ tapasztalatát. A *Galambok röppenek föl*ben az elbeszélő egy számára jelentős emlékre reflektál, amikor útban Svájcba vonattal átlépi a határt: „később folyton eszembe fog jutni a határról alkotott első, naiv elképzelésem [...] és nyitva marad a kérdés, hogy a határ miért pusztán csak egy sokrétegű, tárgyilagos fenyegetés” (239). Ez a fenyegetésként felfogott negatív kép összefügg az elbeszélő élményeivel: a határátlépéssel járó elszakadás traumájával.

A *Banatsko* narrátorának utazása mindig határátlépést is jelent. A határ közelsége indítja be az „itt-és-ott” (76) megértésének szándékát, ennek jelentőségét próbálja megfejtani. A szemlélődő elbeszélőből ez kíváncsiságot, érdeklődést vált ki, a határ számára nem fenyegető, hanem rejtélyes: „Az emberek szívesen mesélnek történeteket a határról, amelyek inkább egy mesebeli állatról szólnak, amely ott szunnyad kint, [...] egy roppant hosszú ideje élettelen kigyó, mely azonban sorokat dönthet el” (58–59).

A két regény között fennáll egy másik lényeges különbség is, amely szorosán összefügg azzal, amit a kint és a bent ellentétének neveztem.

15 A *Galambok röppenek föl* bemutatója az Írók Boltjában (2012. április 2.): <http://www.youtube.com/watch?v=iI6JqjEQ68>.

A *Galambok röppenek föl* elbeszélője az otthonosságtól az idegenségérzetig, míg a *Banatsko* narrátora egy ezzel ellentétes irányú elmozdulással az idegenségtől az otthonosságérzetig jut el az elbeszélés folyamán – a továbbiakban ezt a változást vizsgálom.

A *Galambok röppenek föl*ben Kocsis Ildikó számára a gyermekkorhoz, a Vajdasághoz és a nagymamához kötődik az otthon, a „saját világ” (156) képzele. A kilépés ebből a közegből, a Svájcba költözés törést okoz ebben a viszonyban: „most, amikor maga elment a vonattal, olyan volt, mintha az egész addigi világom elment volna tőlem [...] – mindent, amit csak addig szerettem, elveszítettem a maga elutazásával” (244). Később a hazalátogatások során az otthonosságérzetet még meg tudja teremteni a nagymama jelenléte, valamint az, hogy minden változatlan és ezáltal ismerős maradt. Mindezek ellenére az első vajdasági utazástól kezdve érzékelhető, hogy a Kocsis család már nem tartozik ide teljesen, amit például az amerikai autó is jelez, valamint az, hogy miközben behajtanak a városba, az elbeszélő megjegyzi: „mintha tévéznénk, csak ahelyett, hogy csatornát váltanánk, továbbmegyünk” (8). Az elkülönülést mutatja a testvérek „titkos nyelve” (28, 93) is, amely attól függően változik, hogy éppen hol vannak: a Vajdaságban a német, Svájcban pedig a magyar nyelv. Habár vannak jelei az elszakadásnak, az 1980-as években a hazalátogatások során mindig megteremtődik az otthonos légkör. A végleges elszakadást a szülőföldtől a nagymama halála jelenti.

A svájci kisváros, az új otthon mint „idegen világ” (240) jelenik meg, ahol „még nincs emberi sorsunk” (77), így a beilleszkedés szinte lehetetlennek látszik. Emiatt a regény végén az elbeszélő kilép a család életéből, de nemcsak onnan, hanem az emlékek közül is, mert amikor megfogalmazódik benne a gondolat, hogy mindent maga mögött hagy, akkor – a regény folyamán először – előretekint: „látom a jövőmet magam előtt, a képzeletbeli kávézacban, egy apró lakást a városban, egy rozszant zöld házban” (256). A regényben fontos az apa viszonya a történelemhez, akinek a múlt határozza meg egész karakterét. A narrátor esetében ezt a viszonyt – amely az apához hasonló – az emlékekből konstruált szöveg zártsága mutatja. A regény az emlékek elbeszélésének, az emlékezésnek a megszakításával ér véget; ezzel az elmozdulással a befelé forduló, rögzített nézőpont feladása történik meg.¹⁶ Az utolsó fejezetben már nem az emlékek között járunk, hanem ennek az elképzelt jövőképeknek a megvalósulását láthatjuk, és ezt már nem Kocsis

16 Vö. BÁNYAI ÉVA, *Térképek, névtérképek, határidentitások*, Korunk, Kolozsvár, 2011, 30.

Ildikó, hanem Frau Kotschi beszéli el. A névváltoztatás által a narrátor nemcsak a szülőktől, az otthontól kerül messzire, hanem az olvasótól is eltávolodik. Az elszakadás egyben nyitás egy másik világra: a kilépés és az idegenség tapasztalata által tudja majd újra megalkotni a saját világot.

A *Banatsko* elbeszélője idegenként érkezik meg Battonyára, és számára is idegen minden: a táj, az emberek, a nyelv és ezek tükrében saját maga is ismeretlenként jelenik meg („itt a síkság nyári fényében nem ismertem fel az árnyékomat” [24]). Ahogy halad előre az elbeszélés és telik az idő, a narrátor ezekhez való viszonya is megváltozik. Az „oda-nem-tartozás” (103) tapasztalatát a hely megismerése váltja fel, és amikor már ismerősként üdvözli a tájat, megfogalmazódik benne a saját hely iránti vágy: „Szóltam Antalnak, hogy építsen nekem kerítést, a púpos testvérpár oldalán, a sárgabarackfám és a ringlófájuk között [...] akartam meghúzni határvonalamat” (122). A határvonalak kijelölése, a kint és a bent elválasztása otthont teremtő gesztus. Ahogy Faragó Kornélia fogalmaz, „az otthon belső terei kizárólag más, »idegen« belső terek, illetőleg a külső viszonylatában ruházódnak fel a bensőségesség jelentéseivel”,¹⁷ tehát az otthonosság és az idegenség feltételezik egymást, egyik sem képzelhető el a másik nélkül.

A regény zárata – amikor az elbeszélő mint a történet hallgatója jelenik meg – mutatja legérzékletesebben a narrátor otthonra találását. Az elbeszélő történet vége egyben az utazás végét is jelenti: az elbeszélő megállapodik, és már nem távolról szemléli az eseményeket, hanem maga is közel kerül hozzájuk, a részesükké válik.

A *Galambok röppennek föl* és a *Banatsko* az otthonosság és az idegenség kérdéseit járja körül, mindkét regény középpontjában ezek problematizálása áll. A két különböző narrátori pozíciót figyelembe véve jutottunk el a regények összehasonlítása során a bent és a kint, a közel és a távol ellentétpárok megtapasztalásáig. A saját és az idegen elbeszélhetőségének ezek alapján való elgondolása térbeliesíti a narrátori mozgásokat, aminek következtében különböző irányok váltak láthatóvá. A *Galambok röppennek föl*ben bentről kifelé történő elmozdulás, a *Banatsko*ban pedig kintről befelé történő elmozdulás figyelhető meg, és ha ezek mentén összeolvassuk a két regényt, akkor egy körkörös alakzatot kapunk: a *Banatsko* a történet végére a *Galambok röppennek föl* kezdeti állapotához jut el, és viszont.

17 FARAGÓ, *Kultúrák és narratívák*, 5.

KÖZÜGY

„A MEGOSZTÁS ARÁNYÉRZÉKE AZ, AMI IZGAT”

Beszélgetés Korpa Tamással

2014. október 1-jével elindult a Szépirodalmi Figyelő online testvérlapja, a SZIFONline, ami több szempontból is egyfajta határlépcsőnek tekinthető a lap életében. Egyfelől mediális értelemben, ami nem csupán a hordozót, hanem a működésmódot tekintve is markáns különbségeket eredményez: az internetes „változat” az anyalaptól elkülönülő szerkesztőséggel, rovatstruktúrával, megjelenési gyakorisággal – napi frissüléssel – illetve tartalommal rendelkezik. Másfelől alapvető különbséget jelent az is, hogy míg a Szépirodalmi Figyelő szemléző folyóirat, addig a SZIFONline meghatározó pillére az első közlésű szépirodalom. A Szépirodalmi Figyelő Alapítvány és a Fiatal Írók Szövetsége együttműködése révén indult portál autonóm irodalmi-kulturális fórum, így a vele kapcsolatban felmerülő kérdések talán nem tekinthetők pusztán szerkesztőségi belügynek. A SZIFONline mögött álló koncepcióról és az indulás körülményeiről – drukkolással vegyes kíváncsisággal – Korpa Tamás felelős szerkesztőt kérdeztük.

– 2013/6. számunkban körkérdéssel fordultunk a hazai online irodalmi folyóiratok szerkesztőihöz, amelyben többek között azt tudakoltuk, milyennek látják a nyomtatott és az elektronikus irodalmi orgánumok viszonyát. Azt a metaforikát a legtöbben elutasították, hogy valamiféle „csata” lenne a két szféra között, az azonban nyilvánvaló, hogy az új médiumok térhódítása és az olvasói szokások változása következtében – jobb esetben termékeny – feszültség jelentkezik a hagyományos és az újabb formátum között. Te hogy látod ezt a kérdést, milyen ma az online és az „offline” folyóiratok viszonya, mennyiben versenytársai ezek egymásnak?

– Félek, közhelyek mentén, kérdések között fogok mozogni ebben a beszélgetésben. Kérdés, a tavalyi ankét óta mennyit éviült – konkrét értelemben majdhogynem egy évet – maga a kérdés. Kitapogathatók-e,